

Edyta Majcher-Ociesa
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
ORCID 0000-0002-2722-0543

STAN BADAŃ NAD RELACJAMI POLSKO-ŻYDOWSKIMI W OKRESIE DWUDZIESTOLECIA MIĘDZYWOJENNEGO W HISTORIOGRAFII POLSKIEJ

Streszczenie

Artykuł omawia stan badań nad relacjami polsko-żydowskimi w okresie dwudziestolecia międzywojennego w podziale na projekty, najważniejsze publikacje i zagadnienia szczególne. Ze względu na ogromną liczbę opracowań skupiono się tylko na najważniejszych z nich i na najpopularniejszych tematach badawczych. Analizowano relacje polsko-żydowskie w skali mikro i makro. Wywód zakończono kilkoma postulatami badawczymi i wnioskami. Wskazano obszary badawcze ważne dla zrozumienia relacji polsko-żydowskich, lecz do tej pory nieeksplorowane, i zwrócono uwagę na płaszczyznę definicyjną. Wzięto pod uwagę zarówno publikacje, które ukazały się w dwudziestoleciu międzywojennym, jak i te z okresu powojennego. Celem artykułu jest przybliżenie czytelnikowi literatury naukowej dotyczącej stosunków polsko-żydowskich w polskiej i żydowskiej polskojęzycznej historiografii oraz wskazanie trendów badawczych.

Słowa kluczowe

Żydzi • II Rzeczpospolita • stan badań • relacje polsko-żydowskie

Relacje polsko-żydowskie można analizować na dwóch płaszczyznach: w skali makro, jako ogólne kontakty między narodami czy społecznościami na poziomie ogólnopolskim lub regionalnym, bez wchodzenia w szczegóły, i w skali mikro – jako bezpośredni kontakt między konkretnymi Polakami i Żydami na styku społeczności polskiej i żydowskiej o charakterze sąsiedzkim.

Relacje w skali makro historyk Regina Renz określiła następująco: „Żydzi i Polacy zamieszkujący w tym samym miasteczku stanowili dwa odrębne środowiska. [...] Zdumiewający jest ten fenomen: tak istotna bliskość i tak wielka psychologiczna obcość”¹. Podobne zdanie wyraził Wiktor Tomir Drymmer (1896–1975), żołnierz i dyplomata:

W Polsce Żydzi przyjęli zgoła inną taktykę aniżeli w Niemczech i Rosji. Tylko znikoma liczba Żydów poddała się asymilacji, ale ci ulegali prześladowaniom ze strony niektórych Żydów. Masa żydowska niewidzialnym murem getta odgrodziła się od społeczeństwa polskiego. Żydzi byli w Polsce tak liczni, że prawo mimikry wydało się im niepotrzebne. Stworzyli więc naród w państwie ich otaczającym, wyobcowując się z niego niemal kompletnie².

Analogiczne wnioski zawierają również inne publikacje³.

Należy mieć świadomość, że w każdym państwie wszelkie mniejszości narodowe lub wyznaniowe stanowią odrębne byty dążące do zabezpieczenia swojego stanu posiadania i swoich interesów. Janusz Żarnowski stwierdził:

Z punktu widzenia społecznego interesuje nas istnienie grup narodowych lub narodowościowych, stanowiących pewne autonomiczne struktury. Niektóre z tych zbiorowości stanowiły w przeważającej mierze odrębne jakby społeczeństwa, o bogatej wewnętrznej strukturze i spistości. [...] Zupełnie szczególna

¹ R. Renz, *Życie codzienne w miasteczkach województwa kieleckiego 1918–1939*, Kielce 1994, s. 87–88.

² W.T. Drymmer, *W służbie Polsce. Wspomnienia żołnierza i państwowca z lat 1914–1947*, Międzyzdroje–Kraków–Warszawa 2014, s. 195.

³ „Siedziały tedy te dwie społeczności obok siebie w ciągu kilku wieków, związały je z sobą liczne i częste interesy, a mimo to były sobie obce. Ba, czasami nawet wrogie” (F. Kotuła, *Miasteczko na przykładzie Głogowa Małopolskiego i jego sąsiadów. Próba biografii*, Rzeszów 2014, s. 170). Zob. także A. Hartglas, *Na pograniczu dwóch światów*, oprac. J. Żyduł, Warszawa 1996.

struktura charakteryzowała Żydów. Większa część tej ludności to drobno-mieszczaństwo: kupcy i rzemieślnicy, w dużym procencie spauperyzowani⁴.

Autor dostrzega powiązania z resztą społeczeństwa, jednak nie wymienia szczegółów: „Żadna ze społeczności narodowych nie żyła życiem samowystarczalnym i w szerokim zakresie funkcjonowała w łączności z innymi w obrębie społeczeństwa globalnego Polski międzywojennej”⁵. Kwestię izolowania się Żydów z nieco innej perspektywy przedstawił Henryk Zamojski, który stwierdził: „Zdziwienie muszą budzić również zarzuty dotyczące izolowania się Żydów od reszty społeczeństwa, niechętnego asymilowania się z narodem polskim, zachowywania własnej odrębności, religii, języka i obyczajów”⁶. Do sytuacji Żydów w Polsce w 1937 r. odniósł się także Yiechel Nahari-Międzyrzecki, cytowany przez Sławoja Felicjana Składkowskiego:

Jako Żyd i syjonista, znający położenie Żydów [...] prawie we wszystkich krajach Europy oraz w Palestynie, mogę oświadczyć obiektywnie, że położenie Żydów w Polsce, podobnie jak we wszystkich krajach o dużym przyroście naturalnym, uwarunkowane jest trudnościami ekonomicznymi i dużą ilością bezrobotnych, co stwarza podatny grunt dla propagandy antysemickiej. Muszę tu dodać, że my, Żydzi, stanowimy około 10 procent ludności Polski, co jest większą proporcją niż w innych krajach⁷.

Ze względu na ogromną liczbę publikacji, w których można odnaleźć wątki związane z relacjami polsko-żydowskimi, przywołano tylko najważniejsze prace oraz najpopularniejsze tematy badawcze podejmowane przez historyków. Wskazano obszary badawcze ważne dla zrozumienia tych relacji, lecz do tej pory nieeksplorowane. W pierwszej części przedstawiono uwagi wstępne na temat problemów, jakie napotykają badacze. Główną częścią artykułu jest przedstawienie stanu badań w podziale na najważniejsze publikacje oraz zagadnienia szczegółowe.

⁴ J. Żarnowski, *Spółeczeństwo* [w:] W. Mędrzecki, S. Rudnicki, J. Żarnowski, *Spółeczeństwo polskie w XX wieku*, Warszawa 2003, s. 28–29.

⁵ *Ibidem*.

⁶ H. Zamojski, *Polacy i Żydzi. Dzieje sąsiedztwa – dzieje waśni. Historia stosunków polsko-żydowskich*, Warszawa 2012.

⁷ S. Składkowski, *Kwiatuszki administracyjne i inne*, Londyn 1959, s. 277.

Dołączono również część dotyczącą projektów badawczych i konferencji, a artykuł zakończono postulatami badawczymi i wnioskami. Wzięto pod uwagę publikacje, które ukazały się zarówno w dwudziestoleciu międzywojennym, jak i w okresie po 1945 r. Celem pracy jest przybliżenie czytelnikowi literatury naukowej dotyczącej relacji polsko-żydowskich w polskiej i żydowskiej polskojęzycznej historiografii oraz wskazanie trendów badawczych.

Uwagi wstępne, czyli garść przemysłów

Rok 1918 jest kluczowy dla zrozumienia relacji polsko-żydowskich w okresie międzywojennym. Warto wyróżnić trzy ważne zagadnienia związane z odzyskaniem przez Polskę niepodległości: utrzymujący się wpływ polityki zaborców na relacje polsko-żydowskie po 1918 r., negocjacje polsko-żydowskie (1918–1921) oraz problemy z mniejszościami zamieszkującymi ziemie polskie w okresie kształtowania się granic (1918–1921). Można przyjąć, że w latach dwudziestych XX w. relacje polsko-żydowskie były determinowane przez doświadczenia będące pochodną stosunku zaborców (i polityki państw zaborczych) do Żydów i Polaków oraz wybory podejmowane podczas I wojny światowej⁸. Żeby sytuacja była bardziej skomplikowana, na te relacje nakładały się różnice międzyzaborowe, widoczne właściwie w każdym aspekcie życia. Natomiast lata trzydzieste to już okres wypracowanych przez państwo polskie relacji polsko-żydowskich, skutek polskiej polityki narodowościowej oraz polskojęzycznej szkoły powszechnej.

Rok 1918 to początek nowego otwarcia w stosunkach między Polakami a Żydami⁹. Autorzy prac stwierdzają najczęściej, że większość społeczności żydowskiej poparła powstanie państwa polskiego¹⁰, wydaje się jednak, że sytuacja była bardziej skomplikowana. Janusz Pawlak pisał:

Tak jak rozbiory Rzeczypospolitej w wieku XVIII, tak i odbudowa Polski w 1918 r. dla większości Żydów nie była takim wydarzeniem jak dla większości

⁸ K. Zieliński, *Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*, Lublin 2005; J. Pająk, *Armia rosyjska wobec galicyjskich Żydów podczas I wojny światowej*, „Almanach Historyczny” 2021, t. 23, s. 151–175.

⁹ S. Bergmann, *Bund a niepodległość Polski* [w:] *Bund. 100 lat historii 1897–1997*, red. F. Tych, J. Hensel, Warszawa 2000; T. Schramm, *Żydzi wobec odradzania się państwowości polskiej* [w:] *Przełomy w historii. Pamiętnik XVI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. 2, Toruń 2000.

¹⁰ H. Zamojski, *Polacy i Żydzi...*, s. 79.

Polaków. Żydzi, generalnie rzecz biorąc, starali się nie opowiadać po żadnej ze stron, bo jak uczyła ich historia, powodowało to prawie w każdym przypadku ich prześladowania. [...] Żydzi byli lojalnymi poddanymi, ale nie utożsamiali swych interesów z losami państwa¹¹.

Przed 1918 r. sytuacja na ziemiach polskich we wszystkich trzech zaborach wydawała się ustabilizowana, przyszłość obok Polaków po 1918 r. jawiła się Żydom jako coś nieznanego i niekoniecznie lepszego.

Po odzyskaniu niepodległości Polacy z grupy podporządkowanej i dyskryminowanej stali się większością rządzącą. Należało na nowo ułożyć relacje z mniejszościami w innej niż dotąd sytuacji geopolitycznej. Z tego względu m.in. negocjacje polsko-żydowskie po 1918 r. nad kształtem wzajemnych relacji i sposobem funkcjonowania Żydów w odrodzonym państwie polskim dla delegacji polskiej były doświadczeniem nieprzyjemnym. Nawet Józef Piłsudski, którego nie sposób posądzić o antysemityzm, w tym okresie odnosił się do Żydów krytycznie¹². Zachowanie części społeczności żydowskiej po 1918 r. było dla wielu Polaków zaskoczeniem. Stosunek Żydów do odradzającego się państwa był zróżnicowany i niejednoznaczny. Przeciwni jego powstaniu byli komuniści i Bund, a także zamożniejsi przedsiębiorcy, którzy obsługiwali rynek rosyjski, niemiecki czy austriacki. W większości przeciwni odrodzeniu się państwa polskiego byli Żydzi niemieccy, sceptyczna była również społeczność żydowska zamieszkująca wcześniejszy zabór austriacki i w różny sposób związana z zaborcą. Znaczna część przyjęła postawę wyczekującą, neutralną i była gotowa poprzeć zwycięzcę. Wąska grupa czynnie uczestniczyła w procesie powrotu Polski na mapę Europy.

Negocjacje odsłoniły różnice w postrzeganiu kształtu odradzającego się państwa polskiego. Ważnym czynnikiem były naciski (a także ich forma) na polski rząd w sprawie autonomii narodowo-kulturalnej i personalnej dla Żydów¹³. Postulaty te nie spotkały się z otwartością ze strony polskiej, toteż w prasie za-

¹¹ J. Pawlak, *Żydzi w dokumentach administracji państwowej w dwudziestoleciu międzywojennym (1918–1939)*, Toruń 2007, s. 22–23.

¹² W.T. Drymmer, *W służbie Polsce...*, s. 198.

¹³ J. Żyndul, *Państwo w państwie? Autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowowschodniej w XX wieku*, Warszawa 2000.

granicznej, głównie w Stanach Zjednoczonych, rozpętano nagonkę antypolską¹⁴. Wykreowano wówczas wizerunek Polaka antysemitę. Okazało się też, że Żydzi mieszkający na ziemiach polskich nie byli decyzyjni i część rozmów z polską delegacją odbyła się w Stanach Zjednoczonych. Na jedną z nich został zaproszony Roman Dmowski, który nie krył się ze swoimi sceptycznymi poglądami, taki rozwój wydarzeń został bowiem przyjęty przez stronę polską jako przejaw złej woli drugiej strony.

Żydzi swoją sytuację w II Rzeczypospolitej oceniali subiektywnie, nie biorąc pod uwagę polskiej specyfiki. Feliks Tych stwierdził, że jeśli chodzi o tereny „byłego zaboru rosyjskiego, gdzie mieszkała większość Żydów polskich, [to] mieli oni z całą pewnością więcej praw w II Rzeczypospolitej niż pod panowaniem carskim. Jednak subiektywnie mogli odczuwać to inaczej, gdyż wszyscy obywatele uzyskali więcej praw obywatelskich”¹⁵. Polacy, ciesząc się z odzyskania niepodległości, urządzali się we własnym kraju. Żydzi natomiast mogli czuć się obywatelami drugiej kategorii: „[...] nie byli na zasadzie proporcjonalnej dopuszczani do współrządzenia, ale niemal w ogóle nie mieli dostępu do posad państwowych. Żydzi odczuwali to jako szykanę ze strony polskiej, brak równouprawnienia i względną degradację swego położenia”¹⁶.

W relacjach polsko-żydowskich ważny był również proces kształtowania się granic II Rzeczypospolitej oraz postawa społeczności żydowskiej w obliczu różnych wydarzeń z tym związanych. Ogromny wpływ na późniejsze wzajemne stosunki wywarła wojna polsko-bolszewicka i podejście Żydów do tego kluczowego wydarzenia¹⁷. Posądzano ich o niedostateczny udział w Wojsku Polskim, o dezercję i sprzyjanie bolszewikom (wydarzenia w Pińsku¹⁸). Większość Żydów z Wilna

¹⁴ M. Nitecka, *Stosunki polsko-żydowskie w Częstochowie w latach 1918–1939*, „Almanach Historyczny” 1999, t. 1, s. 147, 166.

¹⁵ F. Tych, *Uwagi o stosunkach polsko-żydowskich w XX wieku*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1999, t. 34, z. 1: *Polacy i Żydzi na centralnych ziemiach polskich w XX wieku. Współistnienie, integracja, konflikty*, s. 13.

¹⁶ *Ibidem*, s. 13–14.

¹⁷ G. Berendt, *Obraz ludności żydowskiej we wspomnieniach Polaków – uczestników walk o granice państwowe w latach 1918–1920* [w:] *Polacy i sąsiedzi – dystanse i przenikanie kultur*, cz. 1, red. R. Waipiński, Gdańsk 2000; Z.M. Musialik, *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920 a Żydzi*, Częstochowa 1995; S. Rudnicki, *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004, s. 47–59.

¹⁸ W.T. Drymmer, *W służbie Polsce...*, s. 198–200.

i okolic poparła też żądania Litwinów do tych terenów¹⁹, podobnie zachowali się ich rodacy ze Lwowa i okolic, opowiadając się po stronie Ukraińców²⁰. Jedynie pojedynczy Żydzi uczestniczyli w powstaniach śląskich²¹.

Również dzisiaj podejście badaczy do roku 1918 jest niejednoznaczne i może budzić wątpliwości. W związku z 100. rocznicą odzyskania przez Polskę niepodległości w całym kraju odbyły się liczne uroczystości, opublikowano wiele książek upamiętniających to wydarzenie. Ukazała się również publikacja pod mylącym tytułem *Polscy Żydzi dla Niepodległej (1918–1939)*²². Czytelnik, który sięgnie po nią w poszukiwaniu informacji na temat pozytywnego wkładu Żydów w odzyskanie niepodległości przez Polskę i w jej dalszy rozwój, może się głęboko rozczarować, w tomie natrafi bowiem m.in. także na opisy pogromu w Kolbuszowej i zająć anty-żydowskich w powiatach strzyżowskim, rzeszowskim, mieleckim i tarnobrzesckim wiosną 1919 r. oraz na streszczone po raz kolejny poglądy Romana Dmowskiego. Niemniej na uwagę niewątpliwie zasługują badania w skali mikro zawarte w drugiej części pracy pt. *Polscy Żydzi w służbie Niepodległej* oraz artykuł Adama Sitarka na temat negocjacji polsko-żydowskich w latach 1918–1921.

Historycy i publicyści przyjmują różne strategie przedstawienia wielopłaszczyznowych stosunków między Polakami a Żydami. Niektórzy oprócz opisu konkretnego zdarzenia mającego wpływ na wzajemne relacje omawiają nastawienie do niego jednej i drugiej strony²³. Wydaje się, że jest to zabieg słuszny, który pokazuje źródła ewentualnych konfliktów oraz różnice w postrzeganiu tych samych wydarzeń. Przykłady można by mnożyć. We wrześniu 1919 r. powstała komisja pod przewodnictwem senatora Henry'ego Morgenthaua badająca przemoc wobec Żydów w Europie Środkowo-Wschodniej²⁴. Jej powołanie zostało przyjęte z zado-

¹⁹ J. Wołkonowski, *Skargi mniejszości żydowskiej na arenie międzynarodowej na zachowanie się żołnierzy polskich podczas wyzwolenia Wilna w kwietniu 1919 r.*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2007, t. 5, s. 105–120; H. Zamojski, *Polacy i Żydzi...*, s. 81.

²⁰ D.K. Markowski, *Dwa powstania. Bitwa o Lwów 1918*, Kraków 2019.

²¹ Parys P., *Informacje o Żydach w aktach powstańczych (komunikat)* [w:] *Żydzi na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku*, red. B. Kalinowska-Wójcik, D. Keller, Rybnik–Katowice 2014, s. 171–177. Część Żydów walczących w powstaniach śląskich pochodziła z byłego zaboru rosyjskiego.

²² *Polscy Żydzi dla Niepodległej (1918–1939). Historia, kultura, literatura*, red. S.J. Żurek, Lublin 2020.

²³ J. Wołkonowski, *Stosunki polsko-żydowskie...*, s. 13.

²⁴ P. Różański, *Stany Zjednoczone wobec kwestii żydowskiej w Polsce 1918–1921*, Gdańsk 2007; K. Rostański, *Polonji w Ameryce z Żydami sprawa w dobie Odbudowy Państwa Polskiego*, Warszawa

wolaniem przez polskich Żydów, natomiast Polacy byli w swoich ocenach bardziej wstrzemięźliwi. W 1919 r. w „Gazecie Kieleckiej” autor piętnował zachowanie koalicjantów, którzy inaczej traktowali Żydów mordowanych na ziemiach polskich, a inaczej Polaków, którzy ginęli z rąk Niemców na ziemiach kontrolowanych przez tych ostatnich czy Ukraińców w Galicji Wschodniej: „Ale koalicja, która pamięta o Żydach w Polsce i nasyła nam komisje p. Morgenthaua²⁵ i która broni rezunów hajdamackich, nie umiała się zdobyć na obronę mordowanej ludności polskiej na Górnym Śląsku”²⁶. Na podstawie powyższego przykładu i wielu innych²⁷ można odnieść wrażenie, że relacje polsko-żydowskie to dwie odrębne historie – polska i żydowska. Na stosunki te patrzymy albo oczami Polaków, albo oczami Żydów. Jest to jednak ta sama historia, w tych samych wydarzeniach biorą udział ci sami ludzie, a różnica tkwi w interpretacji. Wiktor Tomir Drymmer przedstawił następujący punkt widzenia: „W społeczeństwie polskim, mówię o olbrzymiej większości społeczeństwa polskiego, obiektywnie patrzono na naszych odwiecznych współobywateli, widząc ich wady i zalety. [...]. Zwracano głównie uwagę na dwie cechy Żydów: wyobcowanie i zaborczą wyłączność stanu posiadania”²⁸. Natomiast Henryk Zamojski pisał z innej perspektywy: „W płaszczyźnie ekonomicznej oskarżono Żydów o rzekome zagarnięcie siłą polskiego majątku, zdominowanie handlu, demoralizowanie chłopów poprzez rozpijanie ich w karczmach, podstępne wykupywanie własności ziemskiej oraz manipulowanie kredytami”²⁹. Następnie autor rozprawił się z każdym z tych mitów. Należy również wspomnieć o historykach, którzy mimo zawłości relacji polsko-żydowskich, własnych poglądów i pochodzenia, dążyli do obiektywnego przedstawiania faktów i wyciągania wniosków ponad podziałami.

1925; M. Urynowicz, *Raport Henry’ego Morgenthau. Przemoc antyżydowska podczas wojny z Rosją bolszewicką*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2011, nr 10; H. Zamojski, *Polacy i Żydzi...*, s. 81.

²⁵ P. Róžański, *Stany Zjednoczone wobec kwestii żydowskiej...*; M. Urynowicz, *Raport Henry’ego Morgenthau...* Komisja pod przewodnictwem senatora Morgenthaua powstała we wrześniu 1919 r.

²⁶ *Tragedia Górnego Śląska*, „Gazeta Kielecka” 1919, nr 189, s. 1; E. Majcher-Ociesa, *Obraz Górnego Śląska w międzywojennej „Gazecie Kieleckiej”* [w:] *Obraz medialny Górnego Śląska w okresie międzywojennym*, red. D. Keller, K. Węgrzynek, Katowice 2021, s. 62.

²⁷ Na przykład wydarzenia we Lwowie z 22–24 XI 1918 r. zostały przeanalizowane w następujących publikacjach: D.K. Markowski, *Dwa powstania...*; G. Gauden, *Lwów – kres iluzji. Opowieść o pogromie listopadowym 1918*, Kraków 2019; Z. Zaporowski, *Uwagi o relacjach polsko-żydowskich w czasie obrony Lwowa w listopadzie 1918 r.* [w:] *Relacje polsko-żydowskie w XX wieku. Badania, kontrowersje, perspektywy*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Kielce–Warszawa 2021.

²⁸ W.T. Drymmer, *W służbie Polsce...*, s. 198.

²⁹ H. Zamojski, *Polacy i Żydzi...*, s. 67.

Bardzo ważna dla obiektywnego przedstawienia relacji polsko-żydowskich wydaje się płaszczyzna definicyjna³⁰. Historycy, opisując pogromy, wydarzenia antyżydowskie, tumulty, zajścia, rzeź czy pacyfikację, powinni zwracać uwagę na precyzyjny język. Wydarzenia o tym samym charakterze powinny być określane tymi samymi zwrotami, bez względu na pochodzenie ofiar i napastników. Kolejna kwestia to nadużywanie pewnych wyrażeń czy słów, np. pogrom, antysemityzm³¹. Określenia antypolonizm, polonofobia, antykatolicyzm czy antychrześcijaństwo nie są zbyt często używane, a słowo antypolonia nie występuje prawie w ogóle, nawet w sytuacjach ewidentnych³².

Literatura podstawowa

Przystępując do badań nad relacjami polsko-żydowskimi, trzeba koniecznie sięgnąć po kilka książek, które można określić *vademecum* badacza, zawierają one bowiem podstawową wiedzę na temat historii Żydów polskich. Należą do nich dwutomowa praca *Żydzi w Polsce odrodzonej* pod redakcją Ignacego Schipera, Arie Tartakowera i Aleksandra Hafftki (tom drugi dotyczy okresu międzywojennego)³³ oraz tematyczny zbiór artykułów pt. *Studia żydowskie w Polsce – przeszłość, stan obecny, perspektywy. Studium selektywne*³⁴, w którym został przedstawiony stan badań nad dziejami społeczności żydowskiej w Polsce w podziale na placówki naukowe. Na uwagę zasługuje książka Jerzego Ogonowskiego *Sytuacja prawna Żydów w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939. Prawa cywilne i polityczne*³⁵. Choć tytuł wskazuje na okres międzywojnia, publikacja zawiera również rozdział po-

³⁰ Problemy z płaszczyzną definicyjną były już poruszane kilkakrotnie (np. w recenzji: E. Majcher-Ociesa, Damian K. Markowski, „Dwa powstania. Bitwa o Lwów 1918”, Kraków 2019, Wydawnictwo Literackie, 476 ss., „UR Journal of Humanities and Social Sciences” 2019, nr 3, s. 159–171, oraz we wstępie do publikacji *Relacje polsko-żydowskie w XX wieku...*), ale wątpliwości nadal pozostają.

³¹ Według *Słownika pojęć żydowskich* antysemityzm to: „ideologia, prąd polityczny, zespół przesądów uzasadniających wrogą postawę wobec Żydów. Związany z formowaniem się koncepcji nacjonalizmu i totalitaryzmu, bazował na tradycji ksenofobii i etnocentryzmu. Odwoływał się do rasizmu, błędnie wyodrębniając Żydów jako rasę antropologiczną. W szerszym znaczeniu – wroga postawa, agresja słowna lub fizyczna, nieprzychylny sąd uogólniający i uprzedzenia wobec Żydów oraz poglądy uzasadniające taką postawę przesłankami religijnymi, narodowymi, rasistowskimi, politycznymi bądź ekonomicznymi”.

³² S. Kozanecki, *Antysemityzm, antyjudyzm, antypolonizm. Źródła konfliktu*, Kraków 1994.

³³ *Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, red. A. Schiper, A. Tartakower, A. Hafftki, t. 1–2, Warszawa 1932–1933.

³⁴ *Studia żydowskie w Polsce – przeszłość, stan obecny, perspektywy. Studium selektywne*, red. S. Gąsiorowski, Kraków 2014.

³⁵ J. Ogonowski, *Sytuacja prawna Żydów w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939. Prawa cywilne i polityczne*, Warszawa 2012.

święcony tej kwestii w wieku XIX. Nieco mylący jest także sam podtytuł, autor interesował się bowiem wieloma zagadnieniami, m.in. gospodarką.

Polecam książkę Andrzeja Żbikowskiego pt. *Żydzi*, której zaletą jest przekrojowość, a wadą – brak przypisów. Autor zawarł w niej wiele informacji, które jednak nie są przytłaczające dla czytelnika, a także sporo zdjęć i map, niewątpliwie ułatwiających odbiór jej treści³⁶. Ukazały się publikacje dotyczące historii społeczności żydowskiej pod redakcją Jerzego Tomaszewskiego³⁷ i Feliksa Tycha³⁸. Inny charakter ma natomiast praca Feliksa Konecznego *Cywilizacja żydowska*, która przedstawia dzieje Żydów w szerokiej perspektywie czasowej i w odniesieniu do cywilizacji łańcisk³⁹. Dzieje Żydów na ziemiach polskich w szerszym kontekście prezentują Ezra Mendelsohn⁴⁰ i Antoni Polonsky⁴¹.

Jedynie kilku autorów zmierzyło się z tematem relacji polsko-żydowskich w ujęciu ogólnopolskim. Jako pierwsze w 1983 r. ukazały się *Szkice z dziejów stosunków polsko-żydowskich 1918–1949* Józefa Orlickiego⁴². Autor omówił okres II Rzeczypospolitej, II wojny światowej i czasy powojenne, najwięcej miejsca poświęcił wojnie. We wprowadzeniu, zatytułowanym *Antecedencje*, zostały też przedstawione relacje polsko-żydowskie w Rzeczypospolitej szlacheckiej i na ziemiach polskich pod zaborami. Dopiero w 2012 r. została wydana książka Henryka Zamojskiego *Polacy i Żydzi. Dzieje sąsiedztwa – dzieje waśni. Historia stosunków polsko-żydowskich*⁴³. Jednak jej autor, podobnie jak Orlicki, skoncentrował się przede wszystkim na okresie II wojny światowej. Relacji polsko-żydowskich dotyczą wydawnictwa pokonferencyjne *Z dziejów stosunków polsko-żydowskich w XX wieku*⁴⁴, *Polacy, Niemcy, Żydzi w Łodzi w XIX–XX wieku. Sąsiedzi dalecy i bliscy*⁴⁵ oraz *Życie codzienne społeczności żydowskiej na ziemiach polskich do 1942 r.*⁴⁶

³⁶ A. Żbikowski, *Żydzi*, Wrocław 1999.

³⁷ *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 r.)*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993.

³⁸ *Pamięć. Historia Żydów polskich przed, w czasie i po Zagładzie*, red. F. Tych, Warszawa 2004.

³⁹ F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, Warszawa–Komorów 2001.

⁴⁰ E. Mendelsohn, *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa 1992.

⁴¹ A. Polonsky, *Dzieje Żydów w Polsce i Rosji*, tłum. M. Wilk, Warszawa 2014.

⁴² J. Orlicki, *Szkice z dziejów stosunków polsko-żydowskich 1918–1949*, Szczecin 1983.

⁴³ H. Zamojski, *Polacy i Żydzi...*

⁴⁴ *Z dziejów stosunków polsko-żydowskich w XX wieku*, red. E. Czop, E. Rączy, Rzeszów 2009.

⁴⁵ *Polacy, Niemcy, Żydzi w Łodzi w XIX–XX wieku. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Kurowice 1997.

⁴⁶ *Życie codzienne społeczności żydowskiej na ziemiach polskich do 1942 r.*, red. E. Majcher-Ociesa, B. Wojciechowska, Kielce 2013.

Jeśli chodzi o ujęcie regionalne, to na uwagę zasługują praca Jarosława Wołkonowskiego dotycząca Wilna i Wileńszczyzny⁴⁷ oraz artykuły Marioli Niteckiej o stosunkach polsko-żydowskich w Częstochowie w latach 1918–1939⁴⁸, Jerzego Gapysa – w województwie kieleckim⁴⁹, Izabelli Kopczyńskiej – w Poznaniu⁵⁰, Łukasza Połomskiego – na Sudecczyźnie⁵¹.

Warto sięgnąć również po książki prezentujące społeczność żydowską w poszczególnych województwach II Rzeczypospolitej i w wybranych powiatach. Ich autorzy bardziej się jednak koncentrują na opisie ludności żydowskiej niż na relacjach polsko-żydowskich. Są to m.in. publikacje Wacława Wierzbienca⁵², Anny Skupień⁵³, Agnieszki Olejniczak⁵⁴, Wojciecha Jaworskiego⁵⁵, Tomasza Kawskiego⁵⁶ i Izabeli Lewandowskiej⁵⁷.

Bardzo istotne są prace przedstawiające relacje polsko-żydowskie i dzieje społeczności żydowskich pisane na podstawie materiałów archiwalnych. W 2001 r. ukazała się publikacja zbiorowa pt. *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce* pod redakcją Bolesława Woszczyńskiego i Violetty Urbaniak⁵⁸. Dzieli się ona na trzy części, tom otwierają informacje o źródłach w archiwach polskich. W części

⁴⁷ J. Wołkonowski, *Stosunki polsko-żydowskie w Wilnie i na Wileńszczyźnie 1919–1939*, Białystok 2004.

⁴⁸ M. Nitecka, *Stosunki polsko-żydowskie...*, s. 137–166.

⁴⁹ J. Gapys, *Relacje polsko-żydowskie w województwie kieleckim w latach 1918–1939. Wybrane zagadnienia*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 2016, t. 15, s. 159–184.

⁵⁰ I. Kopczyńska, *Relacje polsko-żydowskie w Poznaniu w okresie dwudziestolecia międzywojennego* [w:] *Od konfliktu do współistnienia i współpracy*, t. 1: *Bliscy i dalecy sąsiedzi*, red. K. Grysińska-Jarmuła, T. Maresz, Bydgoszcz 2017, s. 124–133.

⁵¹ Ł. Połomski, *Relacje polsko-żydowskie na Sudecczyźnie w okresie międzywojennym*, „Rocznik Sudecki” 2014, t. 42, s. 65–92.

⁵² W. Wierzbieniec, *Żydzi w województwie łwowskim w okresie międzywojennym. Zagadnienia demograficzne i społeczne*, Rzeszów 2003.

⁵³ A. Skupień, *Ludność żydowska w województwie poznańskim w latach 1919–1938*, Poznań 2007.

⁵⁴ A. Olejniczak, *Żydzi w powiecie włocławskim w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Włocławek 2000.

⁵⁵ W. Jaworski, *Ludność żydowska w województwie śląskim w latach 1922–1939*, Katowice 1997; W. Jaworski, *Żydzi w województwie śląskim w okresie międzywojennym*, Katowice 1991; *idem*, *Żydzi w Zagłębiu Dąbrowskim. Zarys dziejów*, Sosnowiec 2006.

⁵⁶ T. Kawski, *Ludność żydowska na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w okresie międzywojennym (1918–1939)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 1999, t. 13, s. 127–178.

⁵⁷ I. Lewandowska, *Społeczność żydowska na ziemiach pruskich (Warmii i Mazurach) na przestrzeni dziejów. Zarys problematyki* [w:] *Żydzi wschodniej Polski*, seria 5: *W kręgu judaizmu*, red. J. Ławski, I.E. Rusek, Białystok 2017, s. 349–376.

⁵⁸ *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, red. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001.

pierwszej znalazły się artykuły napisane na podstawie dokumentów z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych, Archiwum Akt Nowych oraz Archiwum Dokumentacji Mechanicznej. Następnie analizie pod kątem informacji na temat dziejów Żydów poddano zasoby archiwów państwowych w największych miastach Polski – w Białymstoku (oraz oddziale w Łomży), Bydgoszczy, Częstochowie, Elblągu (z siedzibą w Malborku), Gdańsku, Kaliszu, Katowicach, Kielcach, Koszalinie, Krakowie, Lesznie, Lublinie, Łodzi, Olsztynie, Opolu, Piotrkowie Trybunalskim, Płocku, Poznaniu, Przemyślu, Radomiu, Rzeszowie, Siedlcach, Suwałkach, Szczecinie, Toruniu (oraz oddziale we Włocławku), m.st. Warszawie, we Wrocławiu, w Zamościu, Zielonej Górze – oraz w Centralnym Archiwum Wojskowym, Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Żydowskiego Instytutu Historycznego oraz Archiwum b. Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej. Część druga dotyczy źródeł w archiwach izraelskich, m.in. w Archiwum Połączonego Amerykańsko-Żydowskiego Komitetu ds. Repartycji w Jerozolimie, Archiwum Instytutu Diaspory przy Uniwersytecie w Tel Awiwie, Archiwum Instytutu Badań Syjonizmu Religijnego im. dr. Zoraha Warhaftiga przy Uniwersytecie im. Bar-Ilan, Centralnym Archiwum Historii Narodu Żydowskiego, Centralnym Archiwum Syjonizmu w Jerozolimie, Archiwum Massua w Kibbutz Tel Yitzchak, Archiwum Zjednoczonego Ruchu Kibbutz w Hulda oraz Archiwum Yad Vashem. Część trzecia nosi nazwę *Varia*.

Istotną grupę publikacji, szczególnie w skali mikro, stanowią pamiętniki, wspomnienia i relacje. Pozwalają one poznać bezpośrednie stosunki polsko-żydowskie o charakterze sąsiedzkim. Należy wspomnieć również o żydowskich księgach pamięci⁵⁹ powstałych po II wojnie światowej⁶⁰ – spisanych wspomnieniach Żydów pochodzących z jednej miejscowości. *Gros* tych prac skupia się przede wszystkim na społeczności żydowskiej, Polacy w narracji pojawiają się rzadko. Pod tym względem nie różnią się one zresztą od wspomnień polskich autorów, którzy także koncentrują

⁵⁹ Inne nazwy określające księgę pamięci to: *ickor buch*, *pinkas*, *pinkus*, *pinkes*.

⁶⁰ Przykładowe księgi pamięci: *Opoczyńska księga pamięci*, oprac. i red. J. Gapys, E. Majcher-Ociesa, Opoczno 2014; *Pinkes Szczekocin. Księga pamięci Szczekocin (Życie i zagłada żydowskiego miasteczka)*, red. I. Szwajcer (Ben-Awrom), Tel Awiw 1959 (redakcja wydania polskiego: Mirosław Skrzypczyk, Marek Tuszewicki, Anna Wieczorek, Szczekociny 2010); *Tam był kiedyś mój dom... Księgi pamięci gmin żydowskich*, oprac. M. Adamczyk-Garbowska, A. Kopciowski, A. Trzeciński, Lublin 2009; *Księga pamięci żydowskiego Lublina*, oprac. A. Kopciowski, Lublin 2011.

się na życiu Polaków, a relacje z Żydami to rzadkie wątki, poruszane gdzieś na obrzeżach narracji głównej. W tym kontekście należy wspomnieć o artykule Grzegorza Berendta poświęconym obrazowi ludności żydowskiej we wspomnieniach Polaków⁶¹.

Warto zapoznać się z tekstami opublikowanymi w profilowanych czasopismach, m.in.: „Kwartalniku Historii Żydów” (wcześniejsza nazwa „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”), „Polin. Studies in Polish Jewry”, „Polish-Jewish Studies” oraz „Studia Judaica”.

Zagadnienia szczegółowe

Wydarzenia antyżydowskie oraz zjawisko antysemityzmu cieszą się niesłabnącym zainteresowaniem historyków i – jak się wydaje – wśród badaczy żydowskich są to dwa najbardziej popularne nurty. Ze względu na specyfikę badanej społeczności – dominująca większość osób wyznania mojżeszowego mieszkała w ośrodkach miejskich – wyodrębniono także studia nad relacjami polsko-żydowskimi w poszczególnych miastach i miasteczkach. Oprócz tego można wydzielić jeszcze kilka szerszych zagadnień, takich jak relacje polsko-żydowskie na płaszczyźnie gospodarczej, politycznej, w wojsku, w sporcie, kulturze, edukacji. Najtrudniej bada się zjawiska rzadkie, do których brakuje źródeł, m.in. wątki Żydów rolników, mieszaných małżeństw lub związków nieformalnych.

Dobrze opracowana wydaje się problematyka wydarzeń antyżydowskich⁶², do których dochodziło najczęściej w miasteczkach, a nie w dużych miastach, i które odbywały się z udziałem ludności przybyłej z zewnątrz. Zbadano m.in. wydarzenia w Przytyku⁶³, Odrzywole⁶⁴, Mińsku Mazowieckim⁶⁵, Brześciu nad

⁶¹ G. Berendt, *Obraz ludności żydowskiej we wspomnieniach...*

⁶² A. Markowski, *Pogromy, zająścia. Zbiorowe akty przemocy przeciw Żydom w Białymstoku pierwszych dekad XX wieku*, „Studia Judaica” 2011, nr 1; I. Cohen, *A Raport on the Pogroms in Poland*, London 1919; J. Żyndul, *Zająścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937*, Warszawa 1994.

⁶³ P. Gontarczyk, *Pogrom? Zająścia polsko-żydowskie w Przytyku 9 marca 1936 r. Mity, fakty, dokumenty*, Biała Podlaska 2000.

⁶⁴ J. Gapys, M.B. Markowski, *Zająścia antyżydowskie w Odrzywole w 1935 r. wyrazem wpływów endecji w województwie kieleckim*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1999, z. 1, s. 43–58.

⁶⁵ A. Gontarek, *Żydzi Mińska Mazowieckiego w latach 1918–1939*, Lublin 2013; J. Laskowska-Gielo, *Pogrom w Mińsku Mazowieckim (czerwiec 1936 r.)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 2000, nr 196. Tytuł artykułu Laskowskiej-Gielo może sugerować, że pogrom w Mińsku Mazowieckim trwał miesiąc, autorka nie podała daty dziennej wydarzeń.

Bugiem⁶⁶, Lwowie⁶⁷ i Przemyśle⁶⁸. Ich przyczyny były różne, do napaści dochodziło zazwyczaj wskutek splotu wielorakich okoliczności i czynników: ekonomicznych, kryminalnych, politycznych, antysemityzmu, nieporozumień i złej interpretacji zachowań czy konfliktów osobistych.

Pewien problem może stanowić płaszczyzna definicyjna⁶⁹. Za pogromy uznajemy z reguły wydarzenia, w których biorą udział – oprócz ludności cywilnej – służby mundurowe (a więc były one zaplanowane), natomiast za wydarzenia antyżydowskie te incydenty, które kończą się z przybyciem służb mundurowych na miejsce zdarzeń (spontaniczne). Ze względu na przyczyny można je podzielić na te o podłożu ekonomicznym (np. w Przytyku 9 marca 1936 r.) czy odwetowe (w Pińsku i Lidzie w kwietniu 1919 r. Żydzi poparli komunistów, we Lwowie w listopadzie 1918 r. opowiedzieli się po stronie Ukraińców). Kolejnym kryterium może być liczba ofiar i osób rannych, ważny jest również rodzaj śmierci i jej okoliczności. Najczęściej podczas wydarzeń antyżydowskich nie ginął nikt lub najwyżej kilka osób (do 4 ofiar). Na przykład podczas wydarzeń w Przytyku zginęły 3 osoby, małżeństwo Żydów (pobitych na śmierć przez tłum Polaków w swoim mieszkaniu) oraz Polak (zastrzelony przez Żyda); w Kielcach 11 listopada 1918 r. były to 2 lub 4 osoby. Najwięcej ofiar pochłonęły wydarzenia odwetowe w okresie kształtowania się granic II Rzeczypospolitej, odbywające się z udziałem żołnierzy i będące skutkiem kolaboracji Żydów z wrogami Polaków. Na przykład w listopadzie 1918 r. we Lwowie starły się Wojsko Polskie i proukraińska Milicja Żydowska, zginęły 44 osoby (w tym 7 w szpitalach) – 33 żydów i 11 chrześcijan⁷⁰. W dwudziestoleciu międzywojennym, głównie w początkowym okresie II RP, w różnych wydarze-

⁶⁶ *Zajścia antyżydowskie w Brześciu nad Bugiem 13 V 1937 roku*, oprac. W. Śleszyński, Białystok 2004.

⁶⁷ J. Tomaszewski, *Lwów, 22 listopada 1918*, „Przegląd Historyczny” 1984, z. 2; P. Róžański, *Pogrom lwowski 22 listopada 1918 roku w świetle zeznań organizacji syjonistycznej złożonych przed komisją Morgenthaua*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2004, nr 211; Z. Zaporowski, *Uwagi o relacjach polsko-żydowskich...*

⁶⁸ W. Wierzbieniec, *Zajścia antyżydowskie w Przemyśle pod koniec 1918 roku* [w:] *Świat niepożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodniej Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku*, red. K. Jasiewicz, Warszawa–Londyn 2004.

⁶⁹ Różnice w rozumieniu słowa „pogrom” występowały już w okresie międzywojennym. „Dla Żydów było to każde masowe wystąpienie antyżydowskie, które pociągało za sobą ofiary ludzkie i straty gospodarcze. Polacy na ogół rozumieli słowo »pogrom« jako akcję antyżydowską, zorganizowaną lub popieraną przez władze. Wychodzili przy tym rozumieniu pojęcia od rosyjskiej genezy tego określenia” (S. Rudnicki, *Żydzi w parlamencie...*, s. 45).

⁷⁰ Z. Zaporowski, *Uwagi o relacjach polsko-żydowskich...*, s. 40.

niach zginęło od 100 do 150 Żydów⁷¹, przeważająca większość z nich podczas akcji odwetowych za działalność skierowaną początkowo przeciwko Polakom⁷². Badacze nie określili dotąd liczby Polaków zabitych przez Żydów podczas wydarzeń o charakterze antypolskim lub tych, których śmierć została spowodowana współpracą Żydów z bolszewikami, Ukraińcami, Białorusinami, Niemcami czy Litwinami. Powyżej zaprezentowano kryteria analizy wydarzeń antyżydowskich, które są mierzalne (m.in. liczba zabitych, rannych, zastrzelonych, napastników). Natomiast niektórzy historycy proponują kryterium emocjonalne, które mierzalne nie jest, oraz pominięcie tła społeczno-gospodarczego (zastąpienie go „atmosferą pogromową”) i określanie wszystkich wydarzeń pogromami (pozostałe określenia to eufemizmy)⁷³. Miało to na celu wywołanie u Polaków, szczególnie u władz II Rzeczypospolitej, odpowiedniego efektu: „Dla żydowskich działaczy i dziennikarzy najważniejsze było odwołanie się do określeń, które pozwalały skuteczniej domagać się od władz wydania odpowiednich zarządzeń i podjęcia działań niezbędnych dla zabezpieczenia życia i mienia wszystkich obywateli”⁷⁴.

Chciałabym zatrzymać się na dłużej przy artykule Natalii Aleksion pt. *Nihil novi? Historiografia pogromów z lat 1921–1939*⁷⁵. Polskich czytelników może razić infantylna pierwsza część tytułu artykułu: „Nihil novi?”. Zastanawiające jest pominięcie przez autorkę kluczowego okresu 1918–1921, kiedy to wydarzeń antyżydowskich było najwięcej. W tekście są tylko wzmianki o nich. Autorka podzieliła autorów zajmujących się dziejami pogromów na dwie grupy. Do pierwszej zaliczyła badaczy, którzy relatywizują historię pogromów (np. Piotr Gontarczyk i Marek Chodakiewicz), a do drugiej – nierelatywizujących (np. Jolanta Żyndul i Artur Markowski). Autorka nie podała liczby zabitych ani rannych w charakteryzowanych wydarzeniach, co sugeruje, że nie jest to informacja ważna (jedynie na s. 102 określiła

⁷¹ Są to wyliczenia szacunkowe na podstawie badań własnych. Żaden historyk dotąd, pomimo znacznego zainteresowania badaniami nad wydarzeniami antyżydowskimi, nie zaprezentował wyliczenia tabelarycznego wszystkich wydarzeń antyżydowskich w II Rzeczypospolitej z podziałem na datę, miejscowość, liczbę ofiar, liczbę rannych, liczbę uczestników.

⁷² R. Bubczyk, *A History of Poland in Outline*, Lublin 2011, s. 123. Autor stwierdził, że na przełomie 1918 i 1919 r. wskutek fali antysemitycznych pogromów zginęło około 200 Żydów.

⁷³ N. Aleksion, *Nihil novi? Historiografia pogromów z lat 1921–1939* [w:] *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX w.*, t. 3: *Historiografia, polityka, recepcja społeczna (do 1939 roku)*, red. K. Kijek, A. Markowski, K. Zieliński, Warszawa 2019, s. 96, 98.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ *Ibidem*.

liczbę ofiar śmiertelnych i rannych w wyniku wydarzeń antyżydowskich w latach 1935–1937). Artykuł zawiera niesprawiedliwą ocenę książki Piotra Gontarczyka na temat zająć antyżydowskich w Przytyku⁷⁶. Jego praca została oparta na bogatych materiałach archiwalnych. W części „Dokumenty” autor zamieścił 34 różne źródła (m.in. sprawozdania wojewody kieleckiego i starosty radomskiego, wyrok Sądu Apelacyjnego, fragmenty książek i artykuły prasowe, s. 141–367), na podstawie których czytelnik samodzielnie może odtworzyć przebieg wydarzenia i wyciągnąć wnioski.

Niektórzy autorzy traktują międzywojnie jako wstęp do Holokaustu, np. Zbigniew Razowski, który napisał tekst o relacjach polsko-żydowskich w Chrzanowie i okolicy w latach 1918–1923 jako przyczynek do badań nad Szoa⁷⁷. Takie zestawienie nie ma podstaw metodologicznych.

Mocno zaawansowane są również badania nad antysemityzmem⁷⁸, problematyką tą zajmowała się m.in. Alina Cała⁷⁹. Wśród prac na ten temat nie brakuje tendencyjnych. Jako przykład niech posłuży charakterystyka Policji Państwowej w artykule Grzegorza Krzywca pt. *Czy państwo w Polsce pomajowej było czynnikiem antyżydowskim (1926–1939)? Stan badań i perspektywy badawcze*⁸⁰. Autor

⁷⁶ P. Gontarczyk, *Pogrom?...*

⁷⁷ Z. Razowski, *Relacje polsko-żydowskie w Chrzanowie i okolicy w latach 1918–1923 jako przyczynek do badań nad Szoa* [w:] *Ciemności kryją ziemię. Wybrane aspekty badań i nauczania o Holokauście*, red. M. Grądzka-Rejak, P. Trojański, Kraków 2019, s. 171–187.

⁷⁸ J. Kruszyński, *Antysemityzm, antyjudajizm, antygoizm*, Włocławek 1924; W. Mich, *Obcy w polskim domu. Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939*, Lublin 1994; M. Natkowska, *Numerus clausus, getto ławkowe, numerus nullus, „paragraf aryjski”. Antysemityzm na Uniwersytecie Warszawskim 1931–1939*, Warszawa 1999; M. Wójcicki, *Stosunek komunistów polskich do problemu antysemityzmu w latach 1918–1925 w świetle dokumentów partyjnych* [w:] *Konserwatyzm, nacjonalizm. Studia nad konfrontacjami ideowymi konserwatyzmu krakowskiego i demokracji narodowej przed 1914 r.*, red. M. Jaskólski, Kraków 1989, s. 213–220; M. Domagalska, *Antysemityzm dla inteligencji? Kwestia żydowska w publicystyce Adolfa Nowaczyńskiego na łamach „Myśli Narodowej” (1921–1934) i „Prosto z mostu” (1935–1939) (na tle porównawczym)*, Warszawa 2004; I. Kowalski, *Antysemityzm w Wielkopolsce w latach 1919–1939*, „Kronika Wielkopolski” 2001, nr 3, s. 31–49; J. Górny, *Polsko-żydowscy czytelnicy Weininger a żydowski „Selbsthass”*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2016, nr 2 (258). W większości publikacji autorzy podkreślają, że główną przyczyną antysemityzmu w II RP poza aspektami religijnymi i politycznymi były przyczyny ekonomiczne, przede wszystkim bieda w kraju. Sądono, że po pozbyciu się Żydów łatwiej będzie o pracę dla Polaków.

⁷⁹ A. Cała, *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*, Warszawa 2012. Książka ta w tłumaczeniu Mikołaja Golubiewskiego pod nieco zmienionym tytułem ukazała się w języku angielskim: *Jew. The Eternal Enemy? The History of Antisemitism in Poland*, Berlin 2018.

⁸⁰ G. Krzywiec, *Czy państwo w Polsce pomajowej było czynnikiem antyżydowskim (1926–1939)? Stan badań i perspektywy badawcze* [w:] *Państwo i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej. Zbiór studiów*, red. J. Żarnowski, Warszawa 2014 („Metamorfozy Społeczne”, t. 8).

w przypisie 53 cytuję Janusza Tazbira, zapowiedziawszy jego wypowiedź następująco: „Janusz Tazbir przytacza dość charakterystyczne zdarzenie ilustrujące pozycję policjanta w małej miejscowości łomżyńskiej, a także pokazuje układ hierarchii władzy”. Na podstawie tylko jednego przykładu trudno mówić o miarodajnych wnioskach, w dodatku tak wyrazistych. Może zastanawiać również zwrot „dość charakterystyczne zdarzenie” niosące w sobie negatywne treści, mówiące o powtarzalności sytuacji. W tekście głównym autor wprawdzie stwierdził, że „[t]ego rodzaju praktyki powracają w licznych świadectwach pamiętnikarskich” i „wiele wskazuje na to, że były one rozpowszechnione nie tylko w tym lub innym regionie kraju”, ale nie przedstawił żadnych źródeł. Akapit kończą dwa pytania: „Jak aparat urzędniczy starał się uporać z takim zagadnieniem? Czy w ogóle podejmował takie próby”. Należałoby to zbadać i odpowiedzieć na zadane pytania, a nie pozostawiać czytelnika w sferze domysłów. Autor nie nazwał opisywanego przez siebie zjawiska, zastosował określenie ogólne typu zagadnienie czy zdarzenie. Badacze powinni przywiązywać większą wagę do języka, brać odpowiedzialność za słowa i nie formułować wniosków na wyrost. Wydaje się, że gdyby autor miał lepszy przykład ilustrujący zachowania antyżydowskie policjantów, toby go podał lub przynajmniej zasygnalizował w przypisie. Policja Państwowa nie była formacją antysemitką⁸¹.

Druga strona problemu to działalność antypolska niektórych Żydów i ich wrogość względem Polaków. W pracach badaczy natrafiamy na drobne wzmianki na ten temat⁸². Na głębszą analizę czekają agresywne zachowania części Żydów, np. rozruchy antykatolickie w Krakowie w 1926 r. związane z przejściem kościoła św. Agnieszki⁸³, okoliczności śmierci Stanisława Waławskiego, studenta Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie i działacza Stronnictwa Narodowego, w 1931 r.⁸⁴, czy

⁸¹ D. Buras, *W służbie i poza służbą. Postawy etyczne policjantów w II Rzeczypospolitej na przykładzie województwa kieleckiego* [w:] *Funkcjonariusze Policji Państwowej w II Rzeczypospolitej, podczas okupacji i okresie powojennym – w świetle źródeł archiwalnych i wspomnień*, red. E. Majcher-Ociesa, W. Rutkowska, Kielce 2022.

⁸² M. Urynowicz, *Żydzi w samorządzie miasta Kozienice w okresie międzywojennym 1919–1939*, Warszawa 2003, s. 157; M. Nitecka, *Stosunki polsko-żydowskie...*, s. 143–144.

⁸³ F. Banaś, *Moje wspomnienia*, Rzeszów 2009, s. 34–35.

⁸⁴ S. Rudnicki, *Obóz Narodowo-Radykalny. Geneza i działalność*, Warszawa 1985, s. 118; A. Tyszkiewicz, *Obóz Wielkiej Polski w Małopolsce 1926–1933*, Kraków 2004, s. 227–228; R. Wapiński, *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Wrocław 1980, s. 291.

zabójstwo Jerzego Grodkowskiego, studenta Akademii Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie, w 1932 r.⁸⁵ Jako temat badawczy pojawia się również kwestia mordu rytualnego⁸⁶.

Znaczna część badań dotyczących społeczności żydowskiej na ziemiach polskich koncentruje się na miastach i miasteczkach. Nie należy się temu dziwić, ponieważ Żydzi to w dominującej części ludność miejska. Najwięcej publikacji odnosi się do historii żydowskich mieszkańców konkretnych miasteczek⁸⁷. Często są to wartościowe prace, których autorzy zgromadzili mnóstwo informacji i opracowali je dokładnie, uwzględniając relacje polsko-żydowskie. Jest to jednak materiał rozdrobniony. Niektóre miasteczka o problemowej czy złożonej historii nie mają swoich monografii, np. Jedwabne, Przytyk czy Działoszyce. Większe miasta, m.in. Warszawa⁸⁸, Łódź⁸⁹, Wrocław⁹⁰, Gdańsk⁹¹, Radom⁹², Kielce⁹³, Przemyśl⁹⁴, Kalisz⁹⁵ i Bydgoszcz⁹⁶, doczekały się monografii opisujących historię ludności żydowskiej. Ze względu na zróżnicowanie II Rzeczypospolitej należałoby zwrócić większą uwagę na badania o charakterze regionalnym. Inaczej wyglądały relacje polsko-żydowskie w małym miasteczku na Kresach Wschodnich, inaczej na Kresach Zachodnich, a jeszcze inaczej w centralnej Polsce. W tym kontekście na

⁸⁵ K. Rędziński, *Studenci żydowscy we Lwowie w latach 1918–1939*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie” 2016, t. 25, s. 592–593; *Zabójstwo Grodkowskiego*, „Glaukopis” 2006, nr 5–6, s. 108.

⁸⁶ J. Żyndul, *Kłamstwo krwi. Legenda mordu rytualnego na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa 2011; R. Patlewicz, *Mord rytualny w Rzeszowie? Śledztwo historyczne*, Warszawa 2020.

⁸⁷ G. Dymerska, *Żydzi koneccy [w:] Końskie. Zarys dziejów*, red. M. Wikiera, Końskie 1998; W. Jaworski, *Ludność żydowska w Chorzowie w latach 1922–1939*, „Zeszyty Chorzowskie” 1996, t. 1, s. 86–99; M. Maciągowski, *Spółeczność żydowska w Chmielniku w XIX–XX wieku. Stosunki polityczne, gospodarcze i kulturalne*, Poznań 2012.

⁸⁸ G. Zalewska, *Ludność żydowska w Warszawie w okresie międzywojennym*, Warszawa 1996.

⁸⁹ *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, red. W. Puś, S. Liszewski, Łódź 1991.

⁹⁰ L. Ziátkowski, *Dzieje Żydów we Wrocławiu*, Wrocław 2000.

⁹¹ G. Berendt, *Żydzi na terenie Wolnego Miasta Gdańska w latach 1920–1945 (działalność kulturalna, polityczna i socjalna)*, Gdańsk 1997.

⁹² *Spółeczność żydowska Radomia w I połowie XX wieku. Kultura, Zagłada, rozproszenie*, red. Z. Wieczorek, Radom 2008; S. Piątkowski, *Dni życia, dni śmierci. Ludność żydowska w Radomiu 1918–1950*, Warszawa 2006.

⁹³ K. Urbański, *Spółeczność żydowska w Kielcach*, Kielce 1989.

⁹⁴ W. Wierzbieniec, *Spółeczność żydowska Przemyśla w latach 1918–1939*, Rzeszów 1996.

⁹⁵ A. Pakentregier, *Żydzi w Kaliszu w latach 1918–1939. Problemy polityczne i społeczne*, Warszawa 1988.

⁹⁶ A. Jedlińska-Kawska, T. Kawski, *Spółeczność żydowska w Bydgoszczy w XX wieku*, Bydgoszcz 2015; Z. Biegański, *Mniejszość żydowska w Bydgoszczy 1920–1939*, Bydgoszcz 1999.

odnotowanie zasługuje wspomniana już książka na temat lokalności pod redakcją Anny Landau-Czajki⁹⁷.

Należy również mieć na uwadze taki czynnik, jak odsetek mieszkańców żydowskich w poszczególnych miejscowościach. Może warto relacje polsko-żydowskie w dużych ośrodkach i mniejszych miasteczkach badać osobno? Można porównać stosunki panujące w polskich dużych miastach, gdzie wytworzyły się dzielnice żydowskie (w niektórych miastach Żydzi nie grupowali się w jednej dzielnicy, lecz byli rozsiadani po całym mieście i mieszkali wśród Polaków, np. w Kielcach⁹⁸), oraz – oddzielnie – w miasteczkach z przeważającą ludnością żydowską. W tym przypadku można zwrócić uwagę na relacje między Żydami a Polakami żyjącymi w miasteczku oraz relacje z nieżydowskim otoczeniem tych miasteczek⁹⁹. W każdej wydzielonej grupie miast układały się one inaczej.

Na opracowanie nadal czekają stosunki polsko-żydowskie w II Rzeczypospolitej na płaszczyźnie gospodarczej. W mojej ocenie czynnik ekonomiczny na przestrzeni dziejów wywierał na te relacje wpływ decydujący. Jedyna publikacja ogólnopolska dotycząca tej tematyki w szerokiej perspektywie czasowej nosi tytuł *Rola Żydów w rozwoju gospodarczym ziem polskich*¹⁰⁰ i jest pokłosiem konferencji zorganizowanej przez Uniwersytet Łódzki. Książka, wydana pod redakcją Janusza Skodlarskiego i Andrzeja Pieczewskiego, składa się z trzech części: *Do I wojny światowej*, *Międzywojnie* i *II wojna światowa i okres powojenny*. W 2001 r. wydana została praca *Żydowska ludność pracująca w Polsce 1918–1939* Biny Garncarskiej-Kadary¹⁰¹, natomiast w 2013 r. została opublikowana praca pt. *Aktywność gospodarcza ludności żydowskiej w województwie kieleckim w latach 1918–1939* Edyty Majcher-Ociesz¹⁰² i od tamtej pory na rynku wydawniczym nie pojawiła się żadna książka o aktywności gospodarczej Żydów na poziomie

⁹⁷ *Lokalność. Wsie, miasteczka, miasta na ziemiach polskich od XVI do XX wieku*, red. A. Landau-Czajka, Warszawa 2020.

⁹⁸ P. Wolańczyk, *Nieruchomości żydowskie na mapie przedwojennych Kielc*, „Studia Muzealno-Historyczne” 2023, t. 15, s. 31–53.

⁹⁹ Na przykład R. Renz, *Życie codzienne w miasteczkach...*

¹⁰⁰ *Rola Żydów w rozwoju gospodarczym ziem polskich*, red. J. Skodlarski, A. Pieczewski, Łódź 2014.

¹⁰¹ B. Garncarska-Kadary, *Żydowska ludność pracująca w Polsce 1918–1939*, Warszawa 2001.

¹⁰² E. Majcher-Ociesz, *Aktywność gospodarcza ludności żydowskiej w województwie kieleckim w latach 1918–1939*, Kielce 2013.

regionalnym i ogólnopolskim. Ukazały się za to artykuły dotyczące konkretnych miejscowości¹⁰³.

Na pogłębioną refleksję czeka udział Żydów w poszczególnych dziedzinach gospodarki: w handlu, przemyśle, rzemiośle, bankowości, rolnictwie, komunikacji. Bardzo ważne są badania nad handlem na ziemiach polskich oraz nad wpływem struktury zawodowej społeczności polskiej i żydowskiej na wzajemne relacje. Podejmowali je – poza Ignacym Schiperem¹⁰⁴ – tylko nieliczni historycy¹⁰⁵ lub też prace dotyczyły handlu w ujęciu regionalnym¹⁰⁶. W ostatnim czasie powstała ciekawa książka Iwony Kawalli-Lulkiewicz na temat handlu w Krakowie¹⁰⁷. Ukazało się kilka prac na temat rzemiosła, w których autorzy opisują również relacje polsko-żydowskie w tej dziedzinie gospodarki¹⁰⁸. Nieliczne prace dotyczą żydowskiej bankowości¹⁰⁹. Na większe zainteresowanie badaczy zasługuje żydowska spółdzielczość¹¹⁰.

Na opracowanie czekają relacje polsko-żydowskie na płaszczyźnie politycznej. Dotychczas najlepiej poznano poglądy Józefa Piłsudskiego na kwestię żydowską.

¹⁰³ Na przykład P. Skibińska, *Udział Żydów w życiu gospodarczym gminy Sławatycze w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Studenckie Zeszyty Naukowe” 2018, t. 21, nr 36, s. 129–138.

¹⁰⁴ I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937.

¹⁰⁵ Na przykład J. Chodorowski, *Struktura wewnętrznego handlu towarowego w Polsce*, Warszawa 1938; A. Hodoły, W. Jastrzębowski, *Handel wiejski w Polsce międzywojennej. Liczby i fakty*, Warszawa 1957; S. Górniak, *Handel detaliczny*, Lwów-Warszawa 1935; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Drobny handel i rzemiosło w Polsce w latach 1918–1923*, Warszawa 1965; J. Tomaszewski, *Handel prywatny w Polsce w latach 1936–1939* [w:] *Drobnomieszczaństwo XIX i XX w.*, red. S. Kowalska-Glikman, t. 1, Warszawa 1984.

¹⁰⁶ R. Renz, *Położenie ekonomiczne handlu drobnotowarowego w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, „Kieleckie Studia Historyczne” 1990, t. 8, s. 191–206; K. Stępniewski, „Handel w województwie kieleckim w latach 1918–1939”, Kielce 2003 (praca doktorska niepublikowana, Akademia Świętokrzyska im. Jana Kochanowskiego w Kielcach).

¹⁰⁷ I. Kawalla-Lulewicz, *Kupiectwo i handel w międzywojennym Krakowie (1918–1939)*, Kraków 2020.

¹⁰⁸ R. Renz, *Rzemiosło województwa kieleckiego w okresie międzywojennym. Aspekty społeczne i gospodarcze*, Warszawa 1984; B. Urbanowicz, *Rzemiosło w Częstochowie w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Częstochowa 2004; L. Frączek, *Rzemieślnicy szczekocińscy od XVIII do połowy XX wieku*, Szczekociny 2016.

¹⁰⁹ W. Morawski, *Bankowość prywatna w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996; *idem*, *Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku*, Warszawa 1998; E. Słabińska, *Żydowskie kasy bezprocentowego kredytu jako źródło finansowania rzemiosła, drobnego przemysłu i handlu w II Rzeczypospolitej* [w:] *Rola Kościołów w życiu gospodarczym ziem polskich*, red. K. Kowalski, R. Matera, A. Pieczewski, Łódź 2017.

¹¹⁰ A. Prowalski, *Spółdzielczość żydowska w Polsce*, Warszawa 1933; A.B. Duszyk, *Żydowska spółdzielczość oszczędnościowo-kredytowa w Radomiu okresu międzywojnia* [w:] *Społeczność żydowska Radomia...*, s. 23–39; P. Kendziorek, *Żydowski ruch spółdzielczy w Polsce w pierwszej połowie XX wieku. Ideologia i praktyka społeczna*, Warszawa 2020.

Polityką państwa polskiego względem mniejszości żydowskiej interesowali się m.in. Andrzej Chojnowski¹¹¹, Jerzy Tomaszewski¹¹², Czesław Madajczyk¹¹³, Emanuel Melzer¹¹⁴ i Kinga Czechowska¹¹⁵. Grzegorz Berendt badał politykę ekonomiczną Senatu Wolnego Miasta Gdańska wobec ludności żydowskiej w latach 1933–1939¹¹⁶. Udział społeczności żydowskiej w wyborach na różnym szczeblu – czynny i bierny – był znaczny. Doceniała ona wybory i starała się zwiększać liczbę swoich przedstawicieli w sejmie, senacie czy też radach miejskich. Żydzi wybrani do tych organów dbali o interesy swoich wyborców – współwyznawców zamieszkujących dany teren. Należy więc wspomnieć prace dotyczące stosunku partii politycznych do Żydów. Pod tym kątem opracowane zostały partie ludowe¹¹⁷, socjalistyczne¹¹⁸ i narodowe¹¹⁹, obóz piłsudczykowski¹²⁰ i syjoniści¹²¹. Udział Żydów w parlamencie II Rzeczypospolitej badali Szymon Rudnicki¹²² i Janusz Fałowski¹²³. Także żydowskie partie polityczne różnych odcieni działały prężnie¹²⁴, a życie polityczne było

¹¹¹ A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław 1979.

¹¹² J. Tomaszewski, *Memoriał z 1938 r. w sprawie polityki państwa polskiego wobec Żydów*, „Teki Archiwalne. Seria nowa” 1995, t. 1.

¹¹³ C. Madajczyk, *Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym*, „Dzieje Najnowsze” 1972, z. 3.

¹¹⁴ E. Melzer, *No Way Out. The Politics of Polish Jewry 1935–1939*, Cincinnati 1997.

¹¹⁵ K. Czechowska, *Polska dyplomacja wobec „kwestii żydowskiej” w latach 1932–1939*, Gdańsk 2023.

¹¹⁶ G. Berendt, *Polityka ekonomiczna Senatu Wolnego Miasta Gdańska wobec ludności żydowskiej (1933–1939)*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2000, nr 23, s. 199–230.

¹¹⁷ S. Mańko, *Polski ruch ludowy wobec Żydów (1895–1939)*, Warszawa 2010.

¹¹⁸ E. Koko, *W nadziei na zgodę. Polski ruch socjalistyczny wobec kwestii narodowościowej w Polsce*, Gdańsk 1995.

¹¹⁹ O. Bergmann, *Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej*, Poznań 1998; G. Radomski, *Narodowi demokraci wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1939*, Toruń 2000; M. Sobczak, *Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w latach 1918–1939*, Wrocław 1988.

¹²⁰ W. Paruch, *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczyckiego (1926–1939)*, Lublin 1997.

¹²¹ W. Jaworski, *Struktura i wpływy syjonistycznych organizacji politycznych w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1996; *idem*, *Syjoniści wobec rządu polskiego w okresie międzywojennym*, Sosnowiec 2002.

¹²² S. Rudnicki, *Żydzi w parlamencie...*

¹²³ J. Fałowski, *Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej (1922–1939)*, Kraków 2006; *idem*, *Posłowie żydowscy w Sejmie Ustawodawczym 1919–1922*, „Biuletyn. Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie. Instytut Filozoficzno-Historyczny” 2000, nr 7 (25).

¹²⁴ Na przykład G.C. Bacon, *Politics of Tradition. Agudat Yisrael in Poland 1916–1939*, Jerusalem 1996.

bogate i urozmaicone¹²⁵. W monografiach miast i miasteczek często pojawia się oddzielny rozdział dotyczący preferencji politycznych mieszkańców¹²⁶.

Kilka opublikowanych tekstów dotyczy udziału Żydów we władzach samorządowych II RP, np. Wacława Wierzbienica na temat samorządu we Lwowie¹²⁷, Grażyny Łuszkiewicz-Dzierżawskiej – w Radomiu¹²⁸, Magdaleny Mizgalskiej-Osowieckiej – w Częstochowie¹²⁹, Anny Jodłowiec-Dziedzic – w Krakowie¹³⁰ i Marcina Urynowicza – w Kozienicach¹³¹. Ten ostatni autor o relacjach w samorządzie kozienickim pisze następująco: „Żydzi, którzy w II RP weszli w skład władz samorządowych, stanęli przed bardzo ciężkim zadaniem, jakim była troska o interesy ludności żydowskiej”¹³².

Powstało kilka wartościowych prac dotyczących relacji polsko-żydowskich w Wojsku Polskim¹³³, w tym biograficzne¹³⁴. Godna polecenia jest publikacja *Żydzi i wojsko polskie w XIX i XX w.*¹³⁵, a szczególnie świetne teksty profesorów: Józefa Smolińskiego, Jana Kęsika, Jerzego Prochwicza, Witolda Jarno, Janusza Wojtasika, Stanisława Meduckiego i Sebastiana Piątkowskiego. Witold Jarno zaprezentował sylwetkę naczelnego rabina WP Barucha Steinberga, który został zamordowany przez NKWD, najprawdopodobniej w Charkowie. Warto zainteresować się także innymi pracami wymienionych historyków¹³⁶.

¹²⁵ W. Jaworski, *Życie polityczne Żydów w Sosnowcu w okresie międzywojennym*, „Rocznik Sosnowiecki” 1993, t. 2, s. 50–61.

¹²⁶ P.A. Tusiński, *Żydowskie życie polityczne w Radomiu przed drugą wojną światową* [w:] *Społeczność żydowska Radomia...*, s. 109–122.

¹²⁷ W. Wierzbieniec, *Uwagi nad udziałem Żydów w samorządzie Lwowa w okresie II Rzeczypospolitej* [w:] *Historia i dziedzictwo regionów w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX w.*, red. M. Stolarczyk, A. Kawalec, J. Kuzicki, Rzeszów 2011.

¹²⁸ G. Łuszkiewicz-Dzierżawska, *Przedstawiciele społeczności żydowskiej we władzach samorządowych Radomia (1916–1939). Aneks* [w:] *Społeczność żydowska Radomia...*, s. 41–107.

¹²⁹ M. Mizgalska, *Żydzi w samorządzie miasta Częstochowy w latach 1927–1939*, Warszawa 2017.

¹³⁰ A. Jodłowiec-Dziedzic, *Żydzi w Radzie Miejskiej Krakowa w latach 1866–1939. Działalność na rzecz miasta* [w:] *Budowali nowoczesny Kraków. Żydzi w samorządzie miejskim, gospodarczym i finansowym miasta (1866–1939)*, red. B. Cisowska, Kraków 2014, s. 230–273.

¹³¹ M. Urynowicz, *Żydzi w samorządzie miasta Kozienice...*

¹³² *Ibidem*, s. 156.

¹³³ T.A. Kowalski, *Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939)*, Toruń 1998.

¹³⁴ M. Gałęzowski, *Żydzi walczący o Polskę. Zapomniani obrońcy Rzeczypospolitej*, Kraków 2021.

¹³⁵ *Żydzi i wojsko polskie w XIX i XX wieku*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Warszawa–Kielce 2020.

¹³⁶ Na przykład J. Kęsik, *Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich w latach 1937–1939*, „Dzieje Najnowsze” 1992, z. 1–2; *idem*, *Polityka narodowościowa w polskich siłach zbroj-*

Równie ważny jest temat relacji polsko-żydowskich w sporcie¹³⁷. Tu badacze skupiają się albo na wybranej dyscyplinie, albo na określonym terenie. Wiesław Pięta przedstawił stosunki polsko-żydowskie w środowisku sportowców zajmujących się tenisem stołowym¹³⁸, natomiast Eligiusz Małolepszy i Teresa Drozdek-Małolepsza analizowali sport w województwie wołyńskim¹³⁹, Andrzej Smolarczyk – na Polesiu¹⁴⁰, a Aneta Rejman – w Rzeszowie¹⁴¹. Podczas uprawiania sportu dochodziło do kontaktów bezpośrednich między młodzieżą różnych wyznań, rywalizowano ze sobą, ale też zawierano bliższe znajomości.

Kolejnym istotnym zagadnieniem są relacje polsko-żydowskie w kulturze i edukacji. Aleksander Hertz¹⁴², Rafał Żebrowski i Zofia Borzymińska¹⁴³ zainteresowali się wkładem Żydów w kulturę polską. Docenić należy publikacje dotyczące tego tematu w ujęciu regionalnym¹⁴⁴, Marta Pawlina-Meducka zajęła się np. kulturą Żydów w województwie kieleckim¹⁴⁵. Opracowano prasę¹⁴⁶ i kinematografię¹⁴⁷.

nych, „Wrocławskie Studia z Historii Najnowszej. Prace historyczne” 1998, z. 26; *idem*, *Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981*, Wrocław 1995.

¹³⁷ *Z dziejów kultury fizycznej mniejszości narodowych w Polsce w XX wieku*, red. T. Jurek, Gorzów Wielkopolski 2007; R. Gawkowski, J. Rokicki, *Stosunki polsko-żydowskie w sporcie II Rzeczypospolitej* [w:] *Parlamentaryzm, konserwatyzm, nacjonalizm. Sefer jowel. Studia ofiarowane Profesorowi Szymonowi Rudnickiemu*, red. J. Żyndul, Warszawa 2010, s. 221–240.

¹³⁸ W. Pięta, *Tenis stołowy wśród Żydów w Polsce (1924–1949)*, Częstochowa 2008.

¹³⁹ E. Małolepszy, T. Drozdek-Małolepsza, *Sport żydowski na Wołyniu w latach 1921–1939*, „Sport i Turystyka. Środkowoeuropejskie czasopismo naukowe” 2021, t. 4, nr 4, s. 25–41.

¹⁴⁰ A. Smolarczyk, *Żydowskie organizacje społeczno-kulturalne i sportowe na Polesiu w dwudziestolecu międzywojennym* [w:] *Żydzi wschodniej Polski, seria 2: W blasku i cieniu historii*, red. J. Ławski, B. Olech, Białystok 2014, s. 177–189.

¹⁴¹ A. Rejman, *Kultura fizyczna ludności żydowskiej w Rzeszowie w okresie międzywojennym*, „Z Najnowszej Historii Kultury Fizycznej w Polsce” 2004, t. 6, s. 597–604.

¹⁴² A. Hertz, *Żydzi w kulturze polskiej*, Paryż 1961.

¹⁴³ R. Żebrowski, Z. Borzymińska, „Po-lin”. *Kultura Żydów polskich w XX wieku*, Warszawa 1993.

¹⁴⁴ *Z dziejów i kultury Żydów w Galicji*, red. M. Galas, W. Wierzbieniec, Rzeszów 2018.

¹⁴⁵ M. Pawlina-Meducka, *Kultura Żydów województwa kieleckiego (1918–1939)*, Kielce 1993; *Kultura Żydów polskich XIX–XX wieku*, red. M. Meducka, R. Renz, Kielce 1992; M. Meducka, *Instytucje oświatowo-kulturalne Żydów z małych miasteczek Kielecczyny w latach 1918–1939* [w:] *Miasteczka polskie w XIX i XX wieku. Z dziejów formowania się społeczności*, red. R. Kołodziejczyk, Kielce 1992; M. Meducka, *Z życia teatralnego Żydów w województwie kieleckim w latach 1918–1939* [w:] *Kultura Żydów polskich...*

¹⁴⁶ M. Fuks, *Prasa żydowska w Warszawie 1823–1939*, Warszawa 1979; M.E. Ożóg, *Prasa żydowska w Rzeszowie w latach 1918–1939*, „Prace Archiwalno-Historyczne” 1996, t. 4, s. 55–73.

¹⁴⁷ K. Czajka, *Kina żydowskie w Warszawie w dwudziestolecu międzywojennym*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2013, nr 3, s. 561–569; K. Czajka-Kominiarczuk, *Żydzi w związkach zawodowych w przemyśle filmowym w Polsce w dwudziestolecu międzywojennym* [w:] *Kultura. Literatura, sztuka i nauka w XX wieku*, red. Z. Trębacz, Warszawa 2020, s. 223–240.

O szkolnictwie żydowskim w II RP pisali m.in. Konrad Zieliński¹⁴⁸ i Stanisław Mauersberg¹⁴⁹, o organizacji szkolnictwa w okresie międzywojennym – Danuta Krześniak-Firlej, Stanisław Majewski i Waldemar Firlej¹⁵⁰. Andrzej Smolarczyk opracował edukację na Polesiu¹⁵¹, a Kazimierz Rędziński¹⁵² i Mirosław Łapot¹⁵³ – we Lwowie. Wojciech Jaworski pochylił się nad oświatą żydowską w województwie śląskim¹⁵⁴. Analizie poddano także środowisko akademickie¹⁵⁵. Niektórzy autorzy opisywali działalność społeczną Żydów¹⁵⁶. W społeczeństwie były środowiska otwarte, dla których odmienność mogła być atutem. Do nich można zaliczyć środowisko artystyczne¹⁵⁷, ale również światek przestępczy¹⁵⁸.

Tę część artykułu pragnę zakończyć omówieniem badań demograficznych oraz zagadnienia trudnego do analizy, a mianowicie związkami mieszanymi i konwertytami. Historycy podejmujący badania demograficzne wskazują na różnice między Polakami i Żydami, bez których zrozumienie relacji polsko-żydowskich nie jest

¹⁴⁸ K. Zieliński, *Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939*, „Almanach Historyczny” 2003, t. 5.

¹⁴⁹ S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1968.

¹⁵⁰ D. Krześniak-Firlej, S. Majewski, W. Firlej, *Organizacja szkolnictwa w II Rzeczypospolitej 1918–1939*, Kielce 2014.

¹⁵¹ A. Smolarczyk, *Szkolnictwo i oświata jako przestrzeń konfliktu w relacjach rządu polskiego i mniejszości narodowych na Polesiu w dwudziestolecie międzywojennym* [w:] *Obszary zgody czy konfliktu? Kresy Północno-Wschodnie II Rzeczypospolitej*, red. W. Śleszyński, A. Włodarczyk, Kraków–Białystok 2014, s. 85–101.

¹⁵² K. Rędziński, *Szkolnictwo żydowskie we Lwowie w latach 1918–1939* [w:] *Edukacja międzykulturowa w wymiarze instytucjonalnym*, red. J. Nikitorowicz, M. Sobiecki, Białystok 1999, s. 338–349.

¹⁵³ M. Łapot, *Szkolnictwo żydowskie we Lwowie (1772–1939)*, Częstochowa 2016.

¹⁵⁴ W. Jaworski, *Oświata żydowska w województwie śląskim (1922–1939)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2011, nr 1/2, s. 127–134.

¹⁵⁵ *Środowiska historyczne w II Rzeczypospolitej*, cz. 2, red. J. Maternicki, Warszawa 1987; Małgorzata Przeniosło opracowała słowniki biograficzne profesorów na wszystkich uniwersytetach II RP. Zob. M. Przeniosło, *Słownik biograficzny profesorów uniwersytetów Drugiej Rzeczypospolitej. Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie*, Kielce 2022.

¹⁵⁶ K. Badziak, *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi do 1939 r.*, Łódź 2002.

¹⁵⁷ G. Geronin, *Żydowskie twórcy i artyści związani ze Śląskiem Cieszyńskim*, Cieszyn 2014.

¹⁵⁸ M. Bryła, *Stosunki polsko-żydowskie w środowisku przestępczym na terenie Małopolski w latach 1918–1939* [w:] *Zagadnienia religijne i narodowościowe we współczesnych badaniach polskich, słowackich i ukraińskich na terenie Euroregionu Karpackiego*, cz. 2: *Aspekt historyczny, socjologiczny i politologiczny*, red. K. Rejman, W. Wierzbieniec, Jarosław 2017, s. 367–377; N. Krynicka, *Świat przestępczy w literaturze żydyskiej*, „Midrasz” 1999, nr 12, s. 2–21; B. Kułan, *Komuniści w więzieniu w Kielcach w świetle raportów Straży Więziennej w latach 1932–1935*, „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne” 2019, t. 8, s. 95–119; M. Rodak, *Mit a rzeczywistość. Przestępczość osób narodowości żydowskiej w II Rzeczypospolitej. Casus województwa lubelskiego*, Warszawa 2012.

możliwe¹⁵⁹. Ziemie polskie w XIX w. zamieszkiwała największa pod względem liczebności diaspora żydowska na świecie. Do znacznej migracji Żydów doszło podczas I wojny światowej, wzmogła się również emigracja. W dużym uproszczeniu – liczebność społeczności żydowskiej w II Rzeczypospolitej systematycznie rosła i był to efekt wysokiego przyrostu naturalnego i napływu Żydów z terenów sąsiednich. W 1924 r. miała miejsce alija polska związana z reformami Władysława Grabskiego¹⁶⁰. Pod koniec międzywojnia Polska przestała być atrakcyjna dla części Żydów i zwiększyła się emigracja¹⁶¹. Nieliczni historycy zajmujący się okresem międzywojennym prowadzą badania oparte na księgach metrykalnych¹⁶².

Można przyjąć, że procesy asymilacyjne wśród Żydów nie przybrały większego rozmiaru¹⁶³. Najwyższym poziomem asymilacji charakteryzowały się mieszane małżeństwa i związki nieformalne. Młodzi po zawarciu związku żyli wśród Polaków, a dzieci wychowywane były w wierze rzymskokatolickiej (lub innej chrześcijańskiej). Badania tego typu są utrudnione ze względu na niewielką liczbę takich przypadków oraz szczupłość źródeł. Warto też wspomnieć o konwertytach, których stopień asymilacji również był znaczny¹⁶⁴. Mówimy raczej o wąskiej grupie osób, o której autorzy wspominali przy okazji innych tematów badawczych (np. przy próbie analizy przemysłowców jako środowiska¹⁶⁵).

¹⁵⁹ J. Gliksman, *Struktura zawodowa i społeczna ludności żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1930; S. Bronsztajn, *Ludność żydowska w okresie międzywojennym*, Warszawa 1963; W. Jaworski, *Stosunki demograficzne ludności żydowskiej w województwie śląskim w latach 1922–1939*, Katowice 1991; A. Meleżin, *Przyczynek do znajomości stosunków demograficznych wśród ludności żydowskiej*, Łódź 1946; K. Ożóg, *Ruch naturalny ludności żydowskiej w okręgu metrykalnym w Rzeszowie w latach 1842–1943*, „Prace Archiwalno-Historyczne” 2014, t. 26, s. 67–99.

¹⁶⁰ S. Rudnicki, M. Wójcicki, „Polska” alija, „Kwartalnik Historii Żydów” 2008, nr 1, s. 20–34.

¹⁶¹ A. Patek, *Żydzi w drodze do Palestyny 1934–1944. Szkice z dziejów aliji bet – nielegalnej migracji żydowskiej*, Kraków 2009.

¹⁶² L. Frączek, *Śluby Żydów w Lelowie w latach 1872–1938*, „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne” 2019, t. 8, s. 13–29.

¹⁶³ A. Landau-Czajka, *Syn będzie Lech... Asymilacja Żydów w Polsce międzywojennej*, Warszawa 2006.

¹⁶⁴ Temat czeka na pogłębione badania. Zob. np. A. Szumański, *Moje lwowskie utracone dziedzictwo* [w:] *Funkcjonariusze Policji Państwowej w II Rzeczypospolitej...*, s. 229–247; T. Wiśniewski, *Konwersje Żydów na ziemiach polskich. Studium przypadku misji barbikańskiej w Białymstoku 1924–1939*, Poznań 2011 (rozprawa doktorska) <https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/alc4adc7-66c5-42e0-9024-16d6b63cce07/content>, dostęp 20 V 2025 r.

¹⁶⁵ E. Majcher-Ociesa, *Przemysłowcy wyznania mojżeszowego w województwie kieleckim w latach 1919–1939. Próba charakterystyki środowiska*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F Historia” 2021, t. 76.

Projekty i konferencje

W Instytucie Pamięci Narodowej jest realizowany projekt badawczy pt. „Dzieje Żydów w Polsce i stosunki polsko-żydowskie w latach 1917–1990”, w którego ramach zostały wydane m.in. następujące publikacje: *Nasi sąsiedzi Żydzi. Z dziejów relacji polsko-żydowskich na Kielecczyźnie w XX wieku* pod redakcją Agnieszki Dziarmagi, Doroty Koczwańskiej-Kalicy i Edyty Majcher-Ociesy¹⁶⁶ oraz *Żydzi i wojsko polskie w XIX i XX wieku*¹⁶⁷ i *Relacje polsko-żydowskie w XX wieku* – obie pod redakcją Tomasza Domańskiego i Edyty Majcher-Ociesy¹⁶⁸. Pierwsza z wymienionych książek składa się z dwóch części, w tej drugiej znajdują się prace uczniów nadesłane na konkurs „Nasi sąsiedzi – Żydzi” z pierwszych trzech edycji (2013–2015). Są to wywiady nagrane z osobami pamiętającymi Żydów, głównie z Polakami. Prace poruszają bardzo różne wątki, od kwestii gospodarczych po małżeństwa mieszane, i są świetnym przykładem narracji opisującej relacje w skali mikro. W pierwszej części zostały natomiast umieszczone artykuły naukowe historyków napisane na podstawie tych prac konkursowych lub nimi inspirowane. Konkurs jest nadal organizowany i cieszy się niesłabnącym zainteresowaniem uczniów. W ramach wymienionego projektu odbywa się także w Kielcach cykliczna konferencja „Relacje polsko-żydowskie w XX wieku. Badania – kontrowersje – perspektywy”. W 2023 r. zorganizowano jej VI edycję pt. „Stereotypizacja w badaniach nad relacjami polsko-żydowskimi”.

W Żydowskim Instytucie Historycznym został zrealizowany projekt pt. „Związani historią. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach polskich” pod kierunkiem naukowym Anny Landau-Czajki. Rozpoczął się on w 2018 r., a zakończył w 2021. Jego celem było opracowanie cyklu wydawniczego przedstawiającego współzycie społeczności polskiej i żydowskiej na ziemiach polskich. Tom pierwszy stanowi praca Jana Doktora pt. *Bracia, obcy czy współobywatele? Debaty chrześcijańskie na temat judaizmu i jego wyznawców w Europie do początków XIX wieku*. Tom drugi¹⁶⁹ (pod redakcją Zofii Trębacz) dotyczy kultury – literatury, sztuki i nauki

¹⁶⁶ *Nasi sąsiedzi Żydzi. Z dziejów relacji polsko-żydowskich na Kielecczyźnie w XX wieku*, red. A. Dziarmaga, D. Koczwańska-Kalita, E. Majcher-Ociesa, Warszawa 2018.

¹⁶⁷ *Żydzi i wojsko polskie...*

¹⁶⁸ *Relacje polsko-żydowskie w XX wieku...*

¹⁶⁹ *Kultura. Literatura, sztuka i nauka w XX wieku...*

w XX w. Trzeci tom został poświęcony lokalności (*Lokalność. Wsie, miasteczka, miasta na ziemiach polskich od XVI do XX wieku*, red. Anna Landau-Czajka), natomiast czwarty, ostatni, dotyczy gospodarki¹⁷⁰. Do serii dołączono publikację *Żydzi i Piłsudski*¹⁷¹.

Należy wspomnieć również o projekcie badawczym zrealizowanym przez Instytut Historii PAN pt. „Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej. Nowa próba syntezy”. Prace nad projektem rozpoczęły się w 2012 r. Odbił się cykl konferencji, a artykuły napisane na podstawie wygłoszonych tam referatów zostały wydane w serii „Metamorfozy Społeczne”. Organizatorzy zainteresowali się m.in. kulturą¹⁷², religią¹⁷³, procesami socjalizacji¹⁷⁴, państwem¹⁷⁵ oraz pracą¹⁷⁶. Podsumowanie całej serii zostało wydane w tomie dziesiątym¹⁷⁷.

Oprócz trzech omówionych projektów na uwagę zasługują cykle konferencji, których tematyka koncentrowała się na historii relacji polsko-żydowskich, oraz publikacje pokonferencyjne będące ich pokłosiem. W Białymstoku odbywają się spotkania zatytułowane „Żydzi wschodniej Polski”. Instytut Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach i Archiwum Państwowe w Kielcach od 2013 r. organizują sesje popularnonaukowe pt. „Społeczność żydowska w źródle archiwalnym” w ramach „Spotkań ze źródłem archiwalnym”¹⁷⁸. Odbywają się również profilowane konferencje – np. „Rola Żydów w rozwoju gospodarczym ziem polskich” (23–24 września 2013 r. w Łodzi), „Kultura Żydów polskich w XIX i XX wieku” (Kielce 1992) czy „Obszary zgody czy konfliktu? Kresy Północno-Wschodnie

¹⁷⁰ *Gospodarka. Wybrane problemy gospodarcze na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. A. Landau-Czajka, Warszawa 2021.

¹⁷¹ *Żydzi i Piłsudski. Wybór źródeł do historii stosunków polsko-żydowskich w okresie międzywojennym*, oprac. J. Żyndul, tłum. M.M. Bułat, J. Diduszko, R. Gromacka, A.M. Rosner, Warszawa 2021.

¹⁷² *Kultura i społeczeństwo II Rzeczypospolitej*, red. W. Mędrzecki, A. Zawiszeńska, Warszawa 2012 („Metamorfozy Społeczne”, t. 4).

¹⁷³ *Religia a społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, red. T. Stegner, Warszawa 2013.

¹⁷⁴ *Procesy socjalizacji w Drugiej Rzeczypospolitej 1914–1939*, red. A. Landau-Czajka, K. Sierakowska, Warszawa 2013 („Metamorfozy Społeczne”, t. 7).

¹⁷⁵ *Państwo i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej...*

¹⁷⁶ *Praca i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, red. W. Mędrzecki, C. Leszczyńska, Warszawa 2014 („Metamorfozy Społeczne”, t. 9).

¹⁷⁷ *Społeczeństwo międzywojenne. Nowe spojrzenie*, red. J. Żarnowski, W. Mędrzecki, Warszawa 2015 („Metamorfozy Społeczne”, t. 10).

¹⁷⁸ Sprawozdania z wydarzeń są corocznie publikowane w roczniku „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne”.

II Rzeczypospolitej” (Białystok–Tykocin, 24–25 września 2012 r.¹⁷⁹) – oraz konferencje dotyczące konkretnych miast: w Częstochowie „Żydzi częstochowania – współistnienie, Holocaust, pamięć” (2004), w Krakowie „Żydzi w Małopolsce” (1991), w Lublinie „Żydzi w Lublinie” (1995 i 1998). Problematyka relacji polsko-żydowskich poruszana była też na konferencjach dotyczących mniejszości narodowych, m.in. we Wrocławiu („Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939” w 1998 r.) i w Gdańsku („Między Odrą i Dnieprem. Wyznania i narody” w latach 1997 i 2000).

Postulaty badawcze

Problemy, które wciąż czekają na pogłębioną analizę historyków, to m.in. stosunek Żydów do odradzającego się państwa polskiego, polityka narodowościowa rządów polskich w międzywojniu i jej wpływ na relacje polsko-żydowskie, poglądy polityczne Żydów i ich udział w życiu politycznym czy samorządowym, udział Żydów w polskiej gospodarce, właściwie w każdej z jej dziedzin, czyli w przemyśle, handlu i bankowości, rzemiośle, rolnictwie, transporcie i komunikacji. Opracowania wymagają również kontakty Żydów z administracją zdominowaną przez Polaków. Można stwierdzić, że brakuje publikacji o ujęciu ogólnopolskim, w skali makro, oraz opracowań opisujących postrzeganie naszych relacji za granicą. Przemysław Różański przyjrzał się relacjom polsko-żydowskim z amerykańskiego punktu widzenia¹⁸⁰, ale temat nie został wyczerpany. Natomiast Dariusz Jeziorny zaprezentował wpływ Wielkiej Brytanii na uregulowania prawne zastosowane wobec Żydów w Europie Środkowo-Wschodniej¹⁸¹.

Wśród wielu tematów niepodejmowanych dotąd przez historyków można wymienić relacje polsko-żydowskie na wsi¹⁸². Temat ten jest trudny do badania

¹⁷⁹ *Obszary zgody czy konfliktu?...*

¹⁸⁰ P. Różański, *Amerykańscy Żydzi i amerykańska dyplomacja wobec kwestii żydowskiej w Polsce 1922–1939*, Gdańsk 2013; D. Jeziorny, *Londyn wobec ochrony mniejszości żydowskich w Europie Środkowo-Wschodniej (1918–1919)*, Łódź 2016.

¹⁸¹ D. Jeziorny, *Londyn wobec ochrony mniejszości...*; K. Szudarek, *Rola Wielkiej Brytanii w ustanowieniu systemu ochrony praw mniejszości narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej po I wojnie światowej*. Artykuł recenzyjny monografii Dariusza Jeziornego „*Londyn wobec ochrony mniejszości żydowskich w Europie Środkowo-Wschodniej (1918–1919)*”, Łódź 2016, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 192 ss., „*Historia Slavorum Occidentis*” 2021, nr 4, s. 248–261.

¹⁸² Do nielicznych publikacji zawierających informacje na temat Żydów na wsi zaliczymy: M. Chorążki, *Gmina Michałowice w latach 1918–1939* [w:] K. Meus, M. Chorążki, *Na granicy. Monografia*

ze względu na małą liczbę zachowanych źródeł czy relacji. Pamiętajmy jednak, że większość polskiego społeczeństwa II RP mieszkała na wsi i jest to poważna luka badawcza. Brakuje badań nad Żydami mieszkającymi na wsi wśród Polaków (trudniących się rolnictwem oraz zajęciami pozarolniczymi, np. handlem czy rzemiosłem) oraz nad Żydami posiadającymi wówczas majątki ziemskie¹⁸³. Sławomir Mańko opracował stan badań nad tym tematem, jednak jest on niepełny¹⁸⁴.

Na zbadanie czekają relacje polsko-żydowskie w Wojsku Polskim, w korpusie oficerskim oraz problem dezercji i unikania wojska. Warto zainteresować się działalnością konkretnych wojskowych wyznania mojżeszowego (ale nie w ujęciu hagiograficznym). Brakuje również badań nad życiem religijnym. Przywiązanie do religii i kultywowanie tradycji to jedno z nielicznych cech łączących Polaków i Żydów. Funkcjonowaniu gmin wyznaniowych żydowskich w okresie II Rzeczypospolitej poświęcono kilka prac¹⁸⁵, jednak brakuje publikacji o nadzorze nad nimi polskiej administracji. Patrząc szerzej, można zastanowić się, jakie czynniki wpływały na relacje polsko-żydowskie w kontekście relacji Polaków z innymi mniejszościami, np. Niemcami czy Ukraińcami. Czy dochodziło do współpracy między mniejszościami zamieszkującymi II Rzeczpospolitą podejmowanej przeciwko

historyczna gminy Michałowice od schyłku XVIII wieku do 1949 roku, t. 2, s. 178–179; M.B. Markowski, *Udział ludności żydowskiej w rolnictwie i handlu wiejskim województwa kieleckiego w latach 1918–1939*, „Kieleckie Studia Historyczne” 1990, t. 8, s. 207–227; *Żydzi wiejscy i małomiasteczkowi w obrazie wiosek i sztetli przełomu XIX i XX wieku*, red. A. Dziarmaga, K. Karbownik, Kielce 2024; E. Majcher-Ociesa, *Spółeczność żydowska na wsi w świetle prac nadesłanych na konkurs dla uczniów „Nasi sąsiedzi – Żydzi”* [w:] *Wies polska na przestrzeni dziejów*, t. 2: *II Rzeczpospolita i okres II wojny światowej*, red. M. Klusek, Warszawa 2024, s. 105–126.

¹⁸³ E. Majcher-Ociesa, *Majątki ziemskie w posiadaniu Żydów w województwie kieleckim w latach 1918–1939* [w:] *Rola Żydów w rozwoju gospodarczym...*, s. 175–188; *eadem*, *Geislerowie z Wyczerp Dolnych – przemysłowcy czy ziemianie?*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku” 2010, t. 8, s. 245–258.

¹⁸⁴ S. Mańko, *Polacy i Żydzi w środowisku wiejskim Drugiej Rzeczypospolitej. Płaszczyzny współpracy i konfliktów* [w:] *Gospodarka...*, s. 39–55.

¹⁸⁵ W. Jaworski, *Władze żydowskich gmin wyznaniowych w Modrzejowie i Sosnowcu (1868–1948)*, „Rocznik Sosnowiecki” 1998, t. 7, s. 159–162; T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2010; *idem*, *Żydowskie gminy wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-administracyjne*, Bydgoszcz 2014; K. Urbański, *Gminy żydowskie duże w woj. kieleckim*, Kielce 2003; *idem*, *Gminy żydowskie małe w woj. kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006; W. Wierzbieniec, *Z dziejów gminy żydowskiej w Rzeszowie (od XVI do XX wieku)*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 1995, t. 3, s. 79–90; M. Widera, *Gmina wyznaniowa żydowska w Wieluniu w II Rzeczypospolitej w dokumentacji Archiwum Państwowego w Łodzi*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 2019, t. 39, s. 211–230.

Polakom. Można też zadać pytanie, czy ludność żydowska w II RP to mniejszość narodowa czy wyznaniowa? Z tematów drobniejszych warto wspomnieć o kwestii znajomości języka polskiego w tej społeczności.

Na koniec chciałabym zwrócić uwagę na potrzebę obiektywizmu i równowagi w badaniach nad relacjami polsko-żydowskimi. Należy pamiętać, że zadaniem historyka jest wyjaśnianie zjawisk w systemie przyczynowo-skutkowym, a nie wzbudzanie emocji czy wspieranie bieżącej polityki. Dążąc do obiektywności, historyk powinien korzystać ze wszystkich dostępnych źródeł, a nie tylko z tych, które pasują do stawianej przez niego tezy, lub tych wytworzonych przez określone środowisko. Przy niektórych publikacjach razić może tytuł, który już zawiera tezę i niesie ze sobą duży bagaż emocjonalny. Należy pamiętać, że relacje polsko-żydowskie są w takiej samej części polskie, jak i żydowskie, za relacje w międzywojniu odpowiadali i Polacy, i Żydzi, toteż i odpowiedzialność za ich jakość ponoszą oba narody.

Zakończenie

Problematyka relacji polsko-żydowskich cieszy się niesłabnącym zainteresowaniem historyków, jednak potencjał badawczy nie rozłożył się równomiernie, lecz został ukierunkowany na określone problemy, np. na antysemityzm i wydarzenia antyżydowskie oraz okres II wojny światowej i czasy powojenne. Międzywojnie zdaje się pozostawać poza głównym nurtem badań, szczególnie zaniedbane są kontakty na poziomie gospodarczym.

Na relacje polsko-żydowskie w II Rzeczypospolitej wywierały wpływ różne czynniki i były one pokłosem wydarzeń kluczowych dla naszej wspólnej historii. Niewątpliwie przełomowy był rok 1918 i odrodzenie państwa polskiego. Warto zwrócić baczniejszą uwagę na okres kształtowania się granic II RP (1918–1921) i negocjacje polsko-żydowskie (1918–1921). Sytuacji nie polepszyły naciski zewnętrzne diaspory żydowskiej w Stanach Zjednoczonych. Znaczny wpływ na stosunki polsko-żydowskie wywarła polityka narodowościowa państw zaborczych i skutki tego oddziaływania były widoczne jeszcze w latach dwudziestych. Relacje te inaczej wyglądały w latach dwudziestych i trzydziestych XX w., inne były w dużych miastach, a inne w miasteczkach czy na wsiach.

Do kontaktów między społecznością polską a żydowską dochodziło zazwyczaj na płaszczyźnie gospodarczej. Żydzi mieli również częstą styczność z administracją

państwową zdominowaną przez Polaków. Na podstawie zebranej literatury można stwierdzić, że udzielali się aktywnie na polu polityki, oświaty czy kultury. Działali prężnie w gospodarce, mieli swoich przedstawicieli w sejmie, senacie, i w radach miejskich.

Relacje polsko-żydowskie w skali makro w okresie międzywojennym można uznać za chłodne. Negatywny wpływ na nie wywierały uprzedzenia sięgające czasów zaborów oraz hermetyczność środowisk. Natomiast spośród całej palety zachowań w skali mikro przeważały te neutralne i pozytywne, a wydarzenia antyżydowskie i antysemityzm stanowiły jedynie małą ich część. Życie zarówno Żydów, jak i Polaków wypełnione było przede wszystkim ciężką pracą i urozmaicone świętami.

Powyższy artykuł niewątpliwie nie wyczerpuje tematu relacji polsko-żydowskich w okresie międzywojennym. Starłam się przedstawić aktualny stan badań, wskazać tematy najlepiej opracowane oraz te, które wciąż czekają na zainteresowanie badaczy. Przy okazji analizy stanu badań podzieliłam się z czytelnikami przemyśleniami na temat problemów z badaniem przeszłości oraz wymieniałam kluczowe wydarzenia mające wpływ na postrzeganie Żydów przez Polaków. Proszę potraktować moje przemyślenia jako głos w szerszej dyskusji.

BIBLIOGRAFIA

- Aleksion N., *Nihil novi? Historiografia pogromów z lat 1921–1939* [w:] *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX w.*, t. 3: *Historiografia, polityka, recepcja społeczna (do 1939 roku)*, red. K. Kijek, A. Markowski, K. Zieliński, Warszawa 2019.
- Bacon G.C., *Politics of Tradition. Agudat Yisrael in Poland 1916–1939*, Jerusalem 1996.
- Badziak K., *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi do 1939 r.*, Łódź 2002.
- Banaś F., *Moje wspomnienia*, Rzeszów 2009.
- Berendt G., *Obraz ludności żydowskiej we wspomnieniach Polaków – uczestników walk o granice państwowe w latach 1918–1920* [w:] *Polacy i sąsiedzi – dystanse i przenikanie kultur*, cz. 1, red. R. Wapiński, Gdańsk 2000.
- Berendt G., *Polityka ekonomiczna Senatu Wolnego Miasta Gdańska wobec ludności żydowskiej (1933–1939)*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2000, nr 23.
- Berendt G., *Żydzi na terenie Wolnego Miasta Gdańska w latach 1920–1945 (działalność kulturalna, polityczna i socjalna)*, Gdańsk 1997.
- Bergmann O., *Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej*, Poznań 1998.
- Bergmann S., *Bund a niepodległość Polski* [w:] *Bund. 100 lat historii 1897–1997*, red. F. Tych, J. Hensel, Warszawa 2000.
- Biegański Z., *Mniejszość żydowska w Bydgoszczy 1920–1939*, Bydgoszcz 1999.
- Gliksmann J., *Struktura zawodowa i społeczna ludności żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1930.
- Bronstejn S., *Ludność żydowska w okresie międzywojennym*, Warszawa 1963.
- Bryła M., *Stosunki polsko-żydowskie w środowisku przestępczym na terenie Małopolski w latach 1918–1939* [w:] *Zagadnienia religijne i narodowościowe we współczesnych badaniach polskich, słowackich i ukraińskich na terenie Euroregionu Karpackiego*, cz. 2: *Aspekt historyczny, socjologiczny i politologiczny*, red. K. Rejman, W. Wierzbieniec, Jarosław 2017.
- Bubczyk R., *A History of Poland in Outline*, Lublin 2011.
- Buras D., *W służbie i poza służbą. Postawy etyczne policjantów w II Rzeczypospolitej na przykładzie województwa kieleckiego* [w:] *Funkcjonariusze Policji Państwowej w II Rzeczypospolitej, podczas okupacji i okresie powojennym – w świetle źródeł archiwalnych i wspomnień*, red. E. Majcher-Ociesa, W. Rutkowska, Kielce 2022.
- Cała A., *Jew. The Eternal Enemy? The History of Antisemitism in Poland*, Berlin 2018.
- Cała A., *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*, Warszawa 2012.

- Chodorowski J., *Struktura wewnętrznego handlu towarowego w Polsce*, Warszawa 1938.
- Chojnowski A., *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław 1979.
- Chorążki M., *Gmina Michałowice w latach 1918–1939* [w:] K. Meus, M. Chorążki, *Na granicy. Monografia historyczna gminy Michałowice od schyłku XVIII wieku do 1949 roku*, t. 2, Michałowice 2018.
- Cohen I., *A Raport on the Pogroms in Poland*, London 1919.
- Czajka K., *Kina żydowskie w Warszawie w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2013, nr 3.
- Czajka-Kominiarczuk K., *Żydzi w związkach zawodowych w przemyśle filmowym w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym* [w:] *Kultura. Literatura, sztuka i nauka w XX wieku*, red. Z. Trębacz, Warszawa 2020.
- Czechowska K., *Polska dyplomacja wobec „kwestii żydowskiej” w latach 1932–1939*, Gdańsk 2023.
- Domagalska M., *Antysemityzm dla inteligencji? Kwestia żydowska w publicystyce Adolfa Nowaczyńskiego na łamach „Myśli Narodowej” (1921–1934) i „Prosto z mostu” (1935–1939) (na tle porównawczym)*, Warszawa 2004.
- Drymmer W.T., *W służbie Polsce. Wspomnienia żołnierza i państwowca z lat 1914–1947*, Międzyzdroje–Kraków–Warszawa 2014.
- Duszyk A.B., *Żydowska spółdzielczość oszczędnościowo-kredytowa w Radomiu okresu międzywojnia* [w:] *Społeczność żydowska Radomia w I połowie XX wieku. Kultura, Zagłada, rozproszenie*, red. Z. Wieczorek, Radom 2008.
- Dymerska G., *Żydzi koneccy* [w:] *Końskie. Zarys dziejów*, red. M. Wikiera, Końskie 1998.
- Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, red. W. Puś, S. Liszewski, Łódź 1991.
- Fałowski J., *Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej (1922–1939)*, Kraków 2006.
- Fałowski J., *Posłowie żydowscy w Sejmie Ustawodawczym 1919–1922*, „Biuletyn. Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie. Instytut Filozoficzno-Historyczny” 2000, nr 7 (25).
- Frączek L., *Rzemieślnicy szczekocińscy od XVIII do połowy XX wieku*, Szczekociny 2016.
- Frączek L., *Śluby Żydów w Lelowie w latach 1872–1938*, „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne” 2019, t. 8.
- Fuks M., *Prasa żydowska w Warszawie 1823–1939*, Warszawa 1979.
- Gałęzowski M., *Żydzi walczący o Polskę. Zapomniani obrońcy Rzeczypospolitej*, Kraków 2021.
- Gapys J., *Relacje polsko-żydowskie w województwie kieleckim w latach 1918–1939. Wybrane zagadnienia*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 2016, t. 15.

- Gapys J., Markowski M.B., *Zajścia antyżydowskie w Odrzywole w 1935 r. wyrazem wpływów endecji w województwie kieleckim*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1999, z. 1.
- Garncarska-Kadary B., *Żydowska ludność pracująca w Polsce 1918–1939*, Warszawa 2001.
- Gauden G., *Lwów – kres iluzji. Opowieść o pogromie listopadowym 1918*, Kraków 2019.
- Gawkowski R., Rokicki J., *Stosunki polsko-żydowskie w sporcie II Rzeczypospolitej [w:] Parlamentaryzm, konserwatyzm, nacjonalizm. Sefer jowel. Studia ofiarowane Profesorowi Szymonowi Rudnickiemu*, red. J. Żyndul, Warszawa 2010.
- Geronin G., *Żydowscy twórcy i artyści związani ze Śląskiem Cieszyńskim*, Cieszyn 2014.
- Gontarczyk P., *Pogrom? Zajścia polsko-żydowskie w Przytyku 9 marca 1936 r. Mity, fakty, dokumenty*, Biała Podlaska 2000.
- Gontarek A., *Żydzi Mińska Mazowieckiego w latach 1918–1939*, Lublin 2013.
- Gospodarka. Wybrane problemy gospodarcze na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. A. Landau-Czajka, Warszawa 2021.
- Górniak S., *Handel detaliczny*, Lwów-Warszawa 1935.
- Górny J., *Polsko-żydowscy czytelnicy Weininger a żydowski „Selbsthass”*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2016, nr 2 (258).
- Hartglas A., *Na pograniczu dwóch światów*, oprac. J. Żyndul, Warszawa 1996.
- Hartz A., *Żydzi w kulturze polskiej*, Paryż 1961.
- Hodoly A., Jastrzębowski W., *Handel wiejski w Polsce międzywojennej. Liczby i fakty*, Warszawa 1957.
- Jaworski W., *Ludność żydowska w województwie śląskim w latach 1922–1939*, Katowice 1997.
- Jaworski W., *Oświata żydowska w województwie śląskim (1922–1939)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2011, nr 1/2.
- Jaworski W., *Struktura i wpływy syjonistycznych organizacji politycznych w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1996.
- Jaworski W., *Syjonści wobec rządu polskiego w okresie międzywojennym*, Sosnowiec 2002.
- Jaworski W., *Władze żydowskich gmin wyznaniowych w Modrzejowie i Sosnowcu (1868–1948)*, „Rocznik Sosnowiecki” 1998, t. 7.
- Jaworski W., *Życie polityczne Żydów w Sosnowcu w okresie międzywojennym*, „Rocznik Sosnowiecki” 1993, t. 2.
- Jaworski W., *Żydzi w województwie śląskim w okresie międzywojennym*, Katowice 1991.
- Jaworski W., *Żydzi w Zagłębiu Dąbrowskim. Zarys dziejów*, Sosnowiec 2006.

- Jedlińska-Kawska A., Kawski T., *Spółeczność żydowska w Bydgoszczy w XX wieku*, Bydgoszcz 2015.
- Jeziorny D., *Londyn wobec ochrony mniejszości żydowskich w Europie Środkowo-Wschodniej (1918–1919)*, Łódź 2016.
- Jodłowiec-Dziedzic A., *Żydzi w Radzie Miejskiej Krakowa w latach 1866–1939. Działalność na rzecz miasta* [w:] *Budowali nowoczesny Kraków. Żydzi w samorządzie miejskim, gospodarczym i finansowym miasta (1866–1939)*, red. B. Cisowska, Kraków 2014.
- Kawalla-Lulewicz I., *Kupiectwo i handel w międzywojennym Krakowie (1918–1939)*, Kraków 2020.
- Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2010.
- Kawski T., *Ludność żydowska na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w okresie międzywojennym (1918–1939)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 1999, t. 13.
- Kawski T., *Żydowskie gminy wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-administracyjne*, Bydgoszcz 2014.
- Kendzior P., *Żydowski ruch spółdzielczy w Polsce w pierwszej połowie XX wieku. Ideologia i praktyka społeczna*, Warszawa 2020.
- Kęsik J., *Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich w latach 1937–1939*, „Dzieje Najnowsze” 1992, z. 1–2.
- Kęsik J., *Polityka narodowościowa w polskich siłach zbrojnych*, „Wrocławskie Studia z Historii Najnowszej. Prace historyczne” 1998, z. 26.
- Kęsik J., *Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981*, Wrocław 1995.
- Koko E., *W nadziei na zgodę. Polski ruch socjalistyczny wobec kwestii narodowościowej w Polsce*, Gdańsk 1995.
- Koneczny F., *Cywilizacja żydowska*, Warszawa–Komorów 2001.
- Kopczyńska I., *Relacje polsko-żydowskie w Poznaniu w okresie dwudziestolecia międzywojennego* [w:] *Od konfliktu do współistnienia i współpracy*, t. 1: *Bliscy i dalecy sąsiedzi*, red. K. Grysińska-Jarmuła, T. Maresz, Bydgoszcz 2017.
- Kotula F., *Miasteczko na przykładzie Głogowa Małopolskiego i jego sąsiadów. Próba biografii*, Rzeszów 2014.
- Kowalski I., *Antysemityzm w Wielkopolsce w latach 1919–1939*, „Kronika Wielkopolski” 2001, nr 3.
- Kowalski T.A., *Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939)*, Toruń 1998.

- Kozanecki S., *Antysemityzm, antyjudajizm, antypolonizm. Źródła konfliktu*, Kraków 1994.
- Kruszyński J., *Antysemityzm, antyjudajizm, antygoizm*, Włocławek 1924.
- Krynicka N., *Świat przestępczy w literaturze jidysz*, „Midrasz” 1999, nr 12.
- Krześniak-Firlej D., Majewski S., Firlej W., *Organizacja szkolnictwa w II Rzeczypospolitej 1918–1939*, Kielce 2014.
- Krzywiec G., *Czy państwo w Polsce pomajowej było czynnikiem antyżydowskim (1926–1939)? Stan badań i perspektywy badawcze* [w:] *Państwo i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej. Zbiór studiów*, red. J. Żarnowski, Warszawa 2014 („Metamorfozy Społeczne”, t. 8).
- Księga pamięci żydowskiego Lublina*, oprac. A. Kopciowski, Lublin 2011.
- Kultura i społeczeństwo II Rzeczypospolitej*, red. W. Mędrzecki, A. Zawiszeńska, Warszawa 2012 („Metamorfozy Społeczne”, t. 4).
- Kultura Żydów polskich XIX–XX wieku*, red. M. Meducka, R. Renz, Kielce 1992.
- Kułań B., *Komuniści w więzieniu w Kielcach w świetle raportów Straży Więziennej w latach 1932–1935*, „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne” 2019, t. 8.
- Kwiatkowski E., *Dysproporcje. Rzecz o Polsce przeszłej i obecnej*, oprac. A. Garlicki, Warszawa 1989.
- Landau-Czajka A., *Syn będzie Lech... Asymilacja Żydów w Polsce międzywojennej*, Warszawa 2006.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Drobny handel i rzemiosło w Polsce w latach 1918–1923*, Warszawa 1965.
- Laskowska-Gielo J., *Pogrom w Mińsku Mazowieckim (czerwiec 1936 r.)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 2000, nr 196.
- Lewandowska I., *Społeczność żydowska na ziemiach pruskich (Warmii i Mazurach) na przestrzeni dziejów. Zarys problematyki* [w:] *Żydzi wschodniej Polski*, seria 5: *W kręgu judaizmu*, red. J. Ławski, I.E. Rusek, Białystok 2017.
- Lokalność. Wsie, miasteczka, miasta na ziemiach polskich od XVI do XX wieku*, red. A. Landau-Czajka, Warszawa 2020.
- Łapot M., *Szkolnictwo żydowskie we Lwowie (1772–1939)*, Częstochowa 2016.
- Łuszkiewicz-Dzierżawska G., *Przedstawiciele społeczności żydowskiej we władzach samorządowych Radomia (1916–1939). Aneks* [w:] *Społeczność żydowska Radomia w I połowie XX wieku. Kultura, Zagłada, rozproszenie*, red. Z. Wieczorek, Radom 2008.
- Maciągowski M., *Społeczność żydowska w Chmielniku w XIX–XX wieku. Stosunki polityczne, gospodarcze i kulturalne*, Poznań 2012.

- Madajczyk C., *Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym*, „Dzieje Najnowsze” 1972, z. 3.
- Majcher-Ociesa E., *Aktywność gospodarcza ludności żydowskiej w województwie kieleckim w latach 1918–1939*, Kielce 2013.
- Majcher-Ociesa E., *Majątki ziemskie w posiadaniu Żydów w województwie kieleckim w latach 1918–1939* [w:] *Rola Żydów w rozwoju gospodarczym ziem polskich*, red. J. Skodlarski, A. Pieczewski, Łódź 2014.
- Majcher-Ociesa E., *Geislerowie z Wyczerp Dolnych – przemysłowcy czy ziemianie?*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku” 2010, t. 8.
- Majcher-Ociesa E., *Obraz Górnego Śląska w międzywojennej „Gazecie Kieleckiej”* [w:] *Obraz medialny Górnego Śląska w okresie międzywojennym*, red. D. Keller, K. Węgrzynek, Katowice 2021.
- Majcher-Ociesa E., *Przemysłowcy wyznania mojżeszowego w województwie kieleckim w latach 1919–1939. Próba charakterystyki środowiska*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F Historia” 2021, t. 76.
- Majcher-Ociesa E., *Społeczność żydowska na wsi w świetle prac nadesłanych na konkurs dla uczniów „Nasi sąsiedzi – Żydzi”* [w:] *Więś polska na przestrzeni dziejów*, t. 2: *II Rzeczpospolita i okres II wojny światowej*, red. M. Klusek, Warszawa 2024.
- Majcher-Ociesa E., [rec.] Damian K. Markowski, „Dwa powstania. Bitwa o Lwów 1918”, Kraków 2019, *Wydawnictwo Literackie*, „UR Journal of Humanities and Social Sciences” 2019, nr 3.
- Małolepszy E., Drozdek-Małolepsza T., *Sport żydowski na Wołyniu w latach 1921–1939*, „Sport i Turystyka. Środkowoeuropejskie czasopismo naukowe” 2021, t. 4, nr 4.
- Mańko S., *Polski ruch ludowy wobec Żydów (1895–1939)*, Warszawa 2010.
- Mańko S., *Polacy i Żydzi w środowisku wiejskim Drugiej Rzeczypospolitej. Płaszczyzny współpracy i konfliktów* [w:] *Gospodarka. Wybrane problemy gospodarcze na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. A. Landau-Czajka, Warszawa 2021.
- Markowski A., *Pogromy, zajścia. Zbiorowe akty przemocy przeciw Żydom w Białymstoku pierwszych dekad XX wieku*, „Studia Judaica” 2011, nr 1.
- Markowski D.K., *Dwa powstania. Bitwa o Lwów 1918*, Kraków 2019.
- Markowski M.B., *Udział ludności żydowskiej w rolnictwie i handlu wiejskim województwa kieleckiego w latach 1918–1939*, „Kieleckie Studia Historyczne” 1990, t. 8.
- Mauersberg S., *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1968.

- Melezin A., *Przyczynek do znajomości stosunków demograficznych wśród ludności żydowskiej*, Łódź 1946.
- Melzer E., *No Way Out. The Politics of Polish Jewry 1935–1939*, Cincinnati 1997.
- Mendelsohn E., *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa 1992.
- Mich W., *Obcy w polskim domu. Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939*, Lublin 1994.
- Mizgalska M., *Żydzi w samorządzie miasta Częstochowy w latach 1927–1939*, Warszawa 2017.
- Morawski W., *Bankowość prywatna w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996.
- Morawski W., *Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku*, Warszawa 1998.
- Musialik Z.M., *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920 a Żydzi*, Częstochowa 1995.
- Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 r.)*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993.
- Nasi sąsiedzi Żydzi. Z dziejów relacji polsko-żydowskich na Kielecczyźnie w XX wieku*, red. A. Dziarmaga, D. Koczwańska-Kalita, E. Majcher-Ociesa, Warszawa 2018.
- Natkowska M., *Numerus clausus, getto ławkowe, numerus nullus, „paragraf aryjski”. Antysemityzm na Uniwersytecie Warszawskim 1931–1939*, Warszawa 1999.
- Nitecka M., *Stosunki polsko-żydowskie w Częstochowie w latach 1918–1939*, „Almanach Historyczny” 1999, t. 1.
- Obszary zgody czy konfliktu? Kresy Północno-Wschodnie II Rzeczypospolitej*, red. W. Śleszyński, A. Włodarczyk, Kraków–Białystok 2014.
- Ogonowski J., *Sytuacja prawna Żydów w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939. Prawa cywilne i polityczne*, Warszawa 2012.
- Olejniczak A., *Żydzi w powiecie włocławskim w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Włocławek 2000.
- Opoczyńska księga pamięci*, oprac. i red. J. Gapys, E. Majcher-Ociesa, Opoczno 2014.
- Orlicki J., *Szkice z dziejów stosunków polsko-żydowskich 1918–1949*, Szczecin 1983.
- Ożóg K., *Ruch naturalny ludności żydowskiej w okręgu metrykalnym w Rzeszowie w latach 1842–1943*, „Prace Archiwalno-Historyczne” 2014, t. 26.
- Ożóg M.E., *Prasa żydowska w Rzeszowie w latach 1918–1939*, „Prace Archiwalno-Historyczne” 1996, t. 4.
- Pająk J., *Armia rosyjska wobec galicyjskich Żydów podczas I wojny światowej*, „Almanach Historyczny” 2021, t. 23.
- Pakentreger A., *Żydzi w Kaliszu w latach 1918–1939. Problemy polityczne i społeczne*, Warszawa 1988.

- Pamięć. Historia Żydów polskich przed, w czasie i po Zagładzie*, red. F. Tych, Warszawa 2004.
- Państwo i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J. Żarnowski, Warszawa 2014 („Metamorfozy Społeczne”, t. 8).
- Paruch W., *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowski (1926–1939)*, Lublin 1997.
- Parys P., *Informacje o Żydach w aktach powstańczych (komunikat) [w:] Żydzi na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku*, red. B. Kalinowska-Wójcik, D. Keller, Rybnik–Katowice 2014.
- Patek A., *Żydzi w drodze do Palestyny 1934–1944. Szkice z dziejów aliji bet – nielegalnej migracji żydowskiej*, Kraków 2009.
- Patlewicz R., *Mord rytualny w Rzeszowie? Śledztwo historyczne*, Warszawa 2020.
- Pawlak J., *Żydzi w dokumentach administracji państwowej w dwudziestoleciu międzywojennym (1918–1939)*, Toruń 2007.
- Pawlina-Meducka M., *Kultura Żydów województwa kieleckiego (1918–1939)*, Kielce 1993.
- Piątkowski S., *Dni życia, dni śmierci. Ludność żydowska w Radomiu 1918–1950*, Warszawa 2006.
- Pięta W., *Tenis stołowy wśród Żydów w Polsce (1924–1949)*, Częstochowa 2008.
- Pinkes Szczekocin. Księga pamięci Szczekocin (Życie i zagłada żydowskiego miasteczka)*, red. I. Sz wajcer (Ben-Awrom), Tel Awiw 1959 (redakcja wydania polskiego: Mirosław Skrzypczyk, Marek Tuszewicki, Anna Wiczorek, Szczekociny 2010).
- Polacy, Niemcy, Żydzi w Łodzi w XIX–XX wieku. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Kurowice 1997.
- Polonsky A., *Dzieje Żydów w Polsce i Rosji*, tłum. M. Wilk, Warszawa 2014.
- Polscy Żydzi dla Niepodległej (1918–1939). Historia, kultura, literatura*, red. S.J. Żurek, Lublin 2020.
- Połomski Ł., *Relacje polsko-żydowskie na Sądecczyźnie w okresie międzywojennym*, „Rocznik Sądecki” 2014, t. 42.
- Praca i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, red. W. Mędrzecki, C. Leszczyńska, Warszawa 2014 („Metamorfozy Społeczne”, t. 9).
- Procesy socjalizacji w Drugiej Rzeczypospolitej 1914–1939*, red. A. Landau-Czajka, K. Sierakowska, Warszawa 2013 („Metamorfozy Społeczne”, t. 7).
- Prowalski A., *Spółdzielczość żydowska w Polsce*, Warszawa 1933.
- Przeniosło M., *Słownik biograficzny profesorów uniwersytetów Drugiej Rzeczypospolitej. Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie*, Kielce 2022.
- Radomski G., *Narodowi demokraci wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1939*, Toruń 2000.

- Razowski Z., *Relacje polsko-żydowskie w Chrzanowie i okolicy w latach 1918–1923 jako przyczynek do badań nad Szoa* [w:] *Ciemności kryją ziemię. Wybrane aspekty badań i nauczania o Holokauście*, red. M. Grądzka-Rejak, P. Trojański, Kraków 2019.
- Rejman A., *Kultura fizyczna ludności żydowskiej w Rzeszowie w okresie międzywojennym*, „Z Najnowszej Historii Kultury Fizycznej w Polsce” 2004, t. 6.
- Relacje polsko-żydowskie w XX wieku. Badania, kontrowersje, perspektywy*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Kielce–Warszawa 2021.
- Religia a społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, red. T. Stegner, Warszawa 2013.
- Renz R., *Położenie ekonomiczne handlu drobnotowarowego w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, „Kieleckie Studia Historyczne” 1990, t. 8.
- Renz R., *Rzemiosło województwa kieleckiego w okresie międzywojennym. Aspekty społeczne i gospodarcze*, Warszawa 1984.
- Renz R., *Życie codzienne w miasteczkach województwa kieleckiego 1918–1939*, Kielce 1994.
- Rędziński K., *Studenci żydowscy we Lwowie w latach 1918–1939*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie” 2016, t. 25.
- Rędziński K., *Szkolnictwo żydowskie we Lwowie w latach 1918–1939* [w:] *Edukacja międzykulturowa w wymiarze instytucjonalnym*, red. J. Nikitorowicz, M. Sobiecki, Białystok 1999.
- Rodak M., *Mit a rzeczywistość. Przestępczość osób narodowości żydowskiej w II Rzeczypospolitej. Casus województwa lubelskiego*, Warszawa 2012.
- Rola Żydów w rozwoju gospodarczym ziem polskich*, red. J. Skodlarski, A. Pieczewski, Łódź 2014.
- Rostański K., *Polonji w Ameryce z Żydami sprawa w dobie Odbudowy Państwa Polskiego*, Warszawa 1925.
- Różański P., *Amerykańscy Żydzi i amerykańska dyplomacja wobec kwestii żydowskiej w Polsce 1922–1939*, Gdańsk 2013.
- Różański P., *Pogrom lwowski 22 listopada 1918 roku w świetle zeznań organizacji syjonistycznej złożonych przed komisją Morgenthaua*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2004, nr 211.
- Różański P., *Stany Zjednoczone wobec kwestii żydowskiej w Polsce 1918–1921*, Gdańsk 2007.
- Rudnicki S., *Obóz Narodowo-Radykalny. Geneza i działalność*, Warszawa 1985.
- Rudnicki S., Wójcicki M., „Polska” alija, „Kwartalnik Historii Żydów” 2008, nr 1.
- Rudnicki S., *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004.
- Schiper I., *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937.
- Schramm T., *Żydzi wobec odradzania się państwowości polskiej* [w:] *Przełomy w historii. Pamiętnik XVI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. 2, Toruń 2000.

- Skibińska P., *Udział Żydów w życiu gospodarczym gminy Sławatycze w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Studenckie Zeszyty Naukowe” 2018, t. 21, nr 36.
- Składkowski S., *Kwiatuszki administracyjne i inne*, Londyn 1959.
- Skupień A., *Ludność żydowska w województwie poznańskim w latach 1919–1938*, Poznań 2007.
- Słabińska E., *Żydowskie kasy bezprocentowego kredytu jako źródło finansowania rzemiosła, drobnego przemysłu i handlu w II Rzeczypospolitej* [w:] *Rola Kościołów w życiu gospodarczym ziem polskich*, red. K. Kowalski, R. Matera, A. Pieczewski, Łódź 2017.
- Smolarczyk A., *Szkolnictwo i oświata jako przestrzeń konfliktu w relacjach rządu polskiego i mniejszości narodowych na Polesiu w dwudziestoleciu międzywojennym* [w:] *Obszary zgody czy konfliktu? Kresy Północno-Wschodnie II Rzeczypospolitej*, red. W. Śleszyński, A. Włodarczyk, Kraków–Białystok 2014.
- Smolarczyk A., *Żydowskie organizacje społeczno-kulturalne i sportowe na Polesiu w dwudziestoleciu międzywojennym* [w:] *Żydzi wschodniej Polski, seria 2: W blasku i cieniu historii*, red. J. Ławski, B. Olech, Białystok 2014.
- Sobczak M., *Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w latach 1918–1939*, Wrocław 1988.
- Spółczeństwo międzywojenne. Nowe spojrzenie*, red. J. Żarnowski, W. Mędrzecki, Warszawa 2015 („Metamorfozy Społeczne”, t. 10).
- Spółeczność żydowska Radomia w I połowie XX wieku. Kultura, Zagłada, rozproszenie*, red. Z. Wieczorek, Radom 2008.
- Stępniewski K., „Handel w województwie kieleckim w latach 1918–1939”, Kielce 2003 (praca doktorska niepublikowana, Akademia Świętokrzyska im. Jana Kochanowskiego w Kielcach).
- Studia żydowskie w Polsce – przeszłość, stan obecny, perspektywy. Studium selektywne*, red. S. Gąsiorowski, Kraków 2014.
- Szudarek K., *Rola Wielkiej Brytanii w ustanowieniu systemu ochrony praw mniejszości narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej po I wojnie światowej. Artykuł recenzyjny monografii Dariusza Jeziornego „Londyn wobec ochrony mniejszości żydowskich w Europie Środkowo-Wschodniej (1918–1919)”*, Łódź 2016, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 192 ss., „Historia Slavorum Occidentis” 2021, nr 4.
- Szumański A., *Moje lwowskie utracone dziedzictwo* [w:] *Funkcjonariusze Policji Państwowej w II Rzeczypospolitej, podczas okupacji i okresie powojennym – w świetle źródeł archiwalnych i wspomnień*, red. E. Majcher-Ociesa, W. Rutkowska, Kielce 2022.

- Środowiska historyczne w II Rzeczypospolitej*, cz. 2, red. J. Maternicki, Warszawa 1987.
- Tam był kiedyś mój dom... Księgi pamięci gmin żydowskich*, oprac. M. Adamczyk-Garbowska, A. Kopciowski, A. Trzciniński, Lublin 2009.
- Tomaszewski J., *Handel prywatny w Polsce w latach 1936–1939* [w:] *Drobnomieszczaństwo XIX i XX w.*, t. 1, red. S. Kowalska-Glikman, Warszawa 1984.
- Tomaszewski J., *Lwów, 22 listopada 1918*, „Przegląd Historyczny” 1984, z. 2.
- Tomaszewski J., *Memoriał z 1938 r. w sprawie polityki państwa polskiego wobec Żydów*, „Teki Archiwalne. Seria nowa” 1995, t. 1.
- Tragedia Górnego Śląska*, „Gazeta Kielecka” 1919, nr 189.
- Tusiński P.A., *Żydowskie życie polityczne w Radomiu przed drugą wojną światową* [w:] *Społeczność żydowska Radomia w I połowie XX wieku. Kultura, Zagłada, rozproszenie*, red. Z. Wieczorek, Radom 2008.
- Tych F., *Uwagi o stosunkach polsko-żydowskich w XX wieku*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1999, t. 34, z. 1: *Polacy i Żydzi na centralnych ziemiach polskich w XX wieku. Współistnienie, integracja, konflikty*.
- Tyszkiewicz A., *Obóz Wielkiej Polski w Małopolsce 1926–1933*, Kraków 2004.
- Urbanowicz B., *Rzemiosło w Częstochowie w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Częstochowa 2004.
- Urbański K., *Gminy żydowskie duże w woj. kieleckim*, Kielce 2003.
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w woj. kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006.
- Urbański K., *Społeczność żydowska w Kielcach*, Kielce 1989.
- Urynowicz M., *Raport Henry’ego Morgenthau. Przemoc antyżydowska podczas wojny z Rosją bolszewicką*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2011, nr 10.
- Urynowicz M., *Żydzi w samorządzie miasta Kozienice w okresie międzywojennym 1919–1939*, Warszawa 2003.
- Wapiński R., *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Wrocław 1980.
- Widera M., *Gmina wyznaniowa żydowska w Wieluniu w II Rzeczypospolitej w dokumentacji Archiwum Państwowego w Łodzi*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 2019, t. 39.
- Wierzbieniec W., *Społeczność żydowska Przemyśla w latach 1918–1939*, Rzeszów 1996.

- Wierzbieniec W., *Uwagi nad udziałem Żydów w samorządzie Lwowa w okresie II Rzeczypospolitej* [w:] *Historia i dziedzictwo regionów w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX w.*, red. M. Stolarczyk, A. Kawalec, J. Kuzicki, Rzeszów 2011.
- Wierzbieniec W., *Zajścia antyżydowskie w Przemyśle pod koniec 1918 roku* [w:] *Świat niepożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodniej Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku*, red. K. Jasiewicz, Warszawa–Londyn 2004.
- Wierzbieniec W., *Żydzi w województwie lwowskim w okresie międzywojennym. Zagadnienia demograficzne i społeczne*, Rzeszów 2003.
- Wierzbieniec W., *Z dziejów gminy żydowskiej w Rzeszowie (od XVI do XX wieku)*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 1995, t. 3.
- Wiśniewski T., *Konwersje Żydów na ziemiach polskich. Studium przypadku misji barbikańskiej w Białymstoku 1924–1939*, Poznań 2011 (rozprawa doktorska) <https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/a1c4adc7-66c5-42e0-9024-16d6b63cce07/content>, dostęp 20 V 2025 r.
- Wolańczyk P., *Nieruchomości żydowskie na mapie przedwojennych Kielc*, „Studia Muzealno-Historyczne” 2023, t. 15.
- Wołkonowski J., *Skargi mniejszości żydowskiej na arenie międzynarodowej na zachowanie się żołnierzy polskich podczas wyzwolenia Wilna w kwietniu 1919 r.*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2007, t. 5.
- Wołkonowski J., *Stosunki polsko-żydowskie w Wilnie i na Wileńszczyźnie 1919–1939*, Białystok 2004.
- Wójcicki M., *Stosunek komunistów polskich do problemu antysemityzmu w latach 1918–1925 w świetle dokumentów partyjnych* [w:] *Konserwatyzm, nacjonalizm. Studia nad konfrontacjami ideowymi konserwatyzmu krakowskiego i demokracji narodowej przed 1914 r.*, red. M. Jaskólski, Kraków 1989.
- Z dziejów i kultury Żydów w Galicji*, red. M. Galas, W. Wierzbieniec, Rzeszów 2018.
- Z dziejów kultury fizycznej mniejszości narodowych w Polsce w XX wieku*, red. T. Jurek, Gorzów Wielkopolski 2007.
- Z dziejów stosunków polsko-żydowskich w XX wieku*, red. E. Czop, E. Rączy, Rzeszów 2009.
- Zabójstwo Grotkowskiego*, „Glaukopis” 2006, nr 5–6.
- Zajścia antyżydowskie w Brześciu nad Bugiem 13 V 1937 roku*, oprac. W. Śleszyński, Białystok 2004.

- Zalewska G., *Ludność żydowska w Warszawie w okresie międzywojennym*, Warszawa 1996.
- Zamojski H., *Polacy i Żydzi. Dzieje sąsiedztwa – dzieje waśni. Historia stosunków polsko-żydowskich*, Warszawa 2012.
- Zaporowski Z., *Uwagi o relacjach polsko-żydowskich w czasie obrony Lwowa w listopadzie 1918 r.* [w:] *Relacje polsko-żydowskie w XX wieku. Badania, kontrowersje, perspektywy*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Kielce–Warszawa 2021.
- Zieliński K., *Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*, Lublin 2005.
- Zieliński K., *Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939*, „Almanach Historyczny” 2003, t. 5.
- Żarnowski J., *Spółeczeństwo* [w:] W. Mędrzecki, S. Rudnicki, J. Żarnowski, *Spółeczeństwo polskie w XX wieku*, Warszawa 2003.
- Żbikowski A., *Żydzi*, Wrocław 1999.
- Żebrowski R., Borzymińska Z., „Po-lin”. *Kultura Żydów polskich w XX wieku*, Warszawa 1993.
- Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce, red. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001.
- Życie codzienne społeczności żydowskiej na ziemiach polskich do 1942 r., red. E. Majcher-Ociesa, B. Wojciechowska, Kielce 2013.
- Żydzi i Piłsudski. Wybór źródeł do historii stosunków polsko-żydowskich w okresie międzywojennym, oprac. J. Żyndul, tłum. M.M. Bułat, J. Diduszek, R. Gromacka, A.M. Rosner, Warszawa 2021.
- Żydzi i wojsko polskie w XIX i XX wieku, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Warszawa–Kielce 2020.
- Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna, red. A. Schiper, A. Tartakower, A. Hafftki, t. 1–2, Warszawa 1932–1933.
- Żydzi wiejscy i małomiasteczkowi w obrazie wioski i sztetli przełomu XIX i XX wieku, red. A. Dziarmaga, K. Karbownik, Kielce 2024.
- Żyndul J., *Kłamstwo krwi. Legenda mordu rytualnego na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa 2011.
- Żyndul J., *Państwo w państwie? Autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowowschodniej w XX wieku*, Warszawa 2000.
- Żyndul J., *Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937*, Warszawa 1994.